

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम्।

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 15 • પ્રકરણ : 08 • સંગ્રહ અંક : 176

26 નવેમ્બર 2009

શેષ લવાજમ : £10.44 / £16.69

ધર્મ તો માનવહૃદયમાંથી ઊગેલી ચીજ છે

• મીરાં ભટ્ટ

હજુ તો એ ઊગતી સવાર છે; પરંતુ કોણ જાણે કેવાં ધનધોર અંધારાં એણે પીધાં છે કે સવારના શીતળ, મંદ-મંદ હવાના પ્રકુલ વાતાવરણમાં પણ એના હેયાના અંગારાના આગઝરતા તણખા એવા તો ફૂટે છે કે આપણા હેયાને પણ એની આંચ લાગી જાય છે. એનામાં બીજી ઘણી બધી વિશેષતાઓ, આવડતો છે; પરંતુ સર્વોપરી ચીજ છે એની સચ્ચાઈ. એક સાચુકલી વ્યક્તિ આપણા હૃદય પર કેવી રીતે છવાઈ જાય છે તેનું એ સાક્ષાત્ દૃષ્ટાંત છે.

નામ છે એનું શરીરની વીજળીવાળા. દેખાવે, બોલે-ચાલે, કપાળમાં મોટા ચાંદલા સાથે નખશિખ હિન્દુ જ લાગે; પરંતુ એના આ નામને કારણે તો વર્ષો સુધી, સુરત જેવા શહેરમાં, એને 'પોતાના' મકાન વગર રહેવું પડ્યું ! જતજતની દલીલો; પણ સૂર એક જ, 'તમારા વિસ્તારમાં જાઓ ને ! અહીં અમારા ભેળા શું કામ ?' ગુનો આટલો જ કે નામ એનું 'શરીર'.

શરીરનું વજૂદ કહો તો વજૂદ અને હાડકાં કહો તો હાડકાં - કેવળ માણસનું. એ નખશિખ માણસ; પણ ઉછરેલી હિન્દુ વાતાવરણમાં. એના જ શબ્દો છે - 'નાનપણ સૌરાષ્ટ્રના ખોબા જેવડા ગામડામાં વીતવાને કારણે મેં ધર્મને હંમેશાં ઉંબરાની અંદર રે'તો જોયેલો. નોરતાં, દિવાળી, લોળી મને કદી પણ પારકાં નહોતાં લાગ્યાં. ભણવા માટે વડોદરા આવી ત્યાં સુધી ગામ આખાની બહેનોને શ્રાવણ મહિનાની ચોથ-પાંચમ, સાતમની વાર્તાઓ લાંબા લહેકે સંભળાવવાનો મારો ઈજારો હતો. કોઈને પણ ત્યાં કથા હોય કે ભજન, રાંદલનો ઘોડો ખુંદવાનો હોય કે દેદો (ગોરમા વખતે રમતમાં ફૂટવું તે - સંપાદક) ફૂટવાનો હોય, અમારી બેઉ બહેનો વગર કોઈનો પાટલો નોંખસતો. .. ગુરુકૂળમાં ભણવાને કારણે ગાયત્રી, હનુમાનચાલીસા, મધુરાષ્ટક બધું જાભના ટેરવે. છાશવારે થતા હોમ-હવનોમાં નારિયેળ હોમતી વખતે -ખોટું નહીં બોલું કે કુંડું, પ્રામાણિક રહીશ ને શાકાહારી બનીશ-ની પ્રતિજ્ઞાઓ ઉત્સાહભરે લીધેલી ને વર્ષોથી અમે શુદ્ધ શાકાહારી છીએ અને કેક પણ નથી ખાતાં - એવું ગૌરવભરે કહેતી આવી છું. મને કદી પણ હું બાકીના બધાથી જુદી છું એવું લાગેલું જ નહીં. - 'હું તમારા

જેવી જ છું અને તમારા ધર્મ કે ભગવાનનું મને તમારા કરતાં વધુ આવડે છે' - એવું દેખાડવા હું કાયમ તત્પર રહી છું અને એ જ કારણે ધરનાનો વિરોધ હોવા છતાં હું મારા ચાંદલાની સાઈઝ વધારતી ગઈ હઈશ ને ?' ...

સાથે જ શરીરની સજ્જતા જ એવી છે કે મારા જેવાને એની પાસે બેસીને હિન્દુ ધર્મનું હાઈ સમજવાનું મન થાય ! મને ઘણી વાર થાય કે કશ્મીરના લોકો એમની હૃદયેશ્વરી 'લક્ષ્મી'ને 'અલ્લા'

લોકો સિનેમાના 'ખાનો'ને આત્મસાત્ કરી શકે છે, દિલીપકુમારમાં એમને ક્યારેય 'યુસૂફ' દેખાતો નથી; તો 'શરીર' - શબ્દોમાં કેમ જુદાઈ અનુભવાય છે ? આપણા લોહીમાં વિદ્રેષણું ઝેર ભળી ગયું હોય તો પણ; બાર વર્ષે શરીર પણ પુરાણું લોહી તો બદલી નાખે છે !

માનવરૂપની સમાનતા તો અનુભવી શકાયે; પરંતુ વિવિધ ધર્મરૂપે પણ આપણે એક શા માટે ન હોઈ શકીએ ? આખરે ધર્મ તો માનવહૃદયમાંથી ઊગેલી ચીજ છે. શું હૃદયના ધબકારા જુદા હોઈ શકે ? આખરે તો દિલની ધડકન એ જ જીવનની સાચી ઓળખ છે. શું શરીર કે શું મીરાં, સર્વકાળે, સર્વસંજોગોમાં એક જ છે એનો ઈન્કાર કોઈ ન કરી શકે. આ વાત બુલન્દીથી કહેવાનો સમય પાકી ગયો નથી ?

સાથે બેઠેલી જોઈ શકતા હોય તો, આપણે શરીરને સરસ્વતીનાં ચરણોમાં બેઠેલી શું કામ અપનાવી નહીં શકીએ ? પરંતુ આપણે એને ઈન્કારી છે. ક્રિકેટમાં ભારત હારે અને પાકિસ્તાન જીતે તો પણ હોસ્ટેલની છોકરીઓ એને મહોણું મારવાનું ન ચૂકે - 'તમારાવાળા જીત્યા એટલે તમને તો ખુશી થઈ જ હશે ને ?' - સાંભળીને કાળઝાળ થતી શરીરના પર શી વીતતી હશે, ... રામ જાણે !

સ્વીકાર ન થાય તે હજીયે સહેવાય; પણ નકારો-જકારો ખમી ખાવો ખૂબ કઠણ છે. શબ્દોના,

જાવેદ અખ્તર જેવા ઘણાં બિરાદરો આ યાતનામાંથી પસાર થયાં છે. 'લોકભારતી'ના અમારા દાદા ઈસ્માઈલભાઈ જ્યારે કહેતા કે - 'દીકરાને પરણાવવો અઘરો થઈ પડ્યો છે. મુસલમાન લોકો - 'તમે તો હિન્દુ જેવા છો' કહી ઈન્કારે છે અને હિન્દુ લોકો - 'તમે તો મિયાં ને ?'...કહી મોં ફેરવી લે છે. 'ન હિન્દુ; ન મુસલમાન' - આવા અર્ધધર્મેશ્વરો પર જે વીતતી હશે, તે તો તે જ જાણે !

પરંતુ શરીરના હવે આ દ્વિધામાંથી બહાર નીકળી ચૂકી છે. એના હેયાના જવાળામુખીની રાખમાંથી પણ એક ફૂંપળ ફૂટી છે - 'કંઈ નહીં હું માણસ બનીશ.' નરી 'માણસ' બનીને જ્યારે જ્યારે એ સામે પ્રસ્તુત થાય છે ત્યારે આપણી ભીતર બેઠેલું માનવત્વ એના માનવત્વમાં ઓગળી જાય છે. પરંતુ તેમ છતાંયે છડેચોક એની માનવતાને હેલા-સરસી ચાંપવા કેટલા તૈયાર છે ?

સાચું હિન્દુત્વ આવું છે જ નહીં, હોઈ જ ન શકે. જે ધર્મમાં હું જન્મી છું તેણે મને કદીયે આવો ભેદ શીખવાડ્યો જ નથી. મારા ધર્મે અનેક સૂઝી-સંતોને અપનાવ્યા છે. રેહાના તૈયબજી જેવાં જ્યારે કહે છે કે, 'ગીતા એ સંસ્કૃતમાં કુરાન છે અને કુરાન એ અરબીમાં ગીતા છે' - તો એ કથનને શિરોધાર્ય ગણ્યું છે. 'હે રામ'ના અંતિમ ઉચ્ચાર સાથે દેહ છોડનારા બાપુએ જ્યારે 'ઈશ્વર-અલ્લાહ તેરો નામ' ગવડાવ્યું છે, ત્યારે હોંશે હોંશે એ ધૂનને ઝીલી છે. શું રેહાના કે શું શરીર, મને હંમેશાં સગી બહેનો સમી જ લાગી છે. આપણે સૌ ભારતભૂમિનાં જ સંતાન છીએ.

ભાવનગરી શિશુવિહાર સંસ્થાએ એક નાગરિકરૂપે બહેન શરીરનું સન્માન કર્યું, ત્યારે હું બહુ રાજ થઈ. આમ જુઓ તો એની બીજી પણ ઘણી બધી લાયકાતો છે. એની સંકલ્પશક્તિ ભારે બળૂકી છે. ધરના સંજોગોને કારણે ફાર્મસીની સ્નાતક થઈ. જલદી જલદી કામે લાગી; પણ મૂળમાં સાહિત્યનો જીવ ! એટલે ફરી અભ્યાસ ચાલુ કરી, એમ.એ.માં ગુજરાતી ભાષામાં ૧૯૮૦માં ગોલ્ડ મેડલ સાથે અનુસ્નાતક થઈ. ઇંગ્લેન્ડમાં યુ.જી.સી. નવી દિલ્હીથી ૧૯૮૮માં ગુજરાતીમાં જે.આર.એફ.ની પરીક્ષા પણ ફેલોશિપ સાથે પસાર

ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના ગ્રાહક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષર અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

લવાજમના દર

શેષ લવાજમ આ દેશ માટે £10.44 તેમ જ પરદેશ માટે £16.69 છે. ચેક યા પોસ્ટલ ઓર્ડર અથવા ડ્રાફ્ટ Parivaar Communications ને મોકલવો.

લવાજમ - સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Kutir', 4 Rosecroft Walk, WEMBLEY,
Middlesex HA0 2JZ [U.K.]
Tel. : [+44] 020 - 8902 0993
e.mail :
vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે લવાજમ ભરવાનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004
Tel. : [022] 2586 2843
e.mail : bharti_parekh@hotmail.com
સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

માત્ર ભારતમાંના ગ્રાહકોએ જ, ફક્ત Rs. 1,500ની રકમ,

Vipool Kalyaniને નામે લખી મોકલવી

ગ્રાહક પત્રિકા :

Name :
Address :
.....
Post Code :
Telephone :
e.mail :
Subscription : £10.44 / £16.69
Date :

"ઓપિનિયન"/ Opinion

કરી. તદ્દપરાંત ૧૯૯૪માં 'Point of view in short stories - A critical study with particular reference to some Gujarati Short Stories' - વિષય પર સંશોધનગ્રંથ રજૂ કરી ડૉક્ટરેટની પદવી પણ મેળવી ચૂક્યાં છે. એમના આ ડૉક્ટરેટના નિબંધ માટે 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' તરફથી એમને પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો છે. વાતસિંગલો, અનુવાદો બદલ 'ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી'એ પણ એમને પુરસ્કાર્યા છે. આમ, સાહિત્યકારોમાં તેમનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

આ બધા તો એમની ઉજ્જવળ કારકિર્દીના સીમારથભો; પરંતુ આમાંનું કશું જ ન હોય અને તે સર્વસાધારણ સ્ત્રી માત્ર હોય; તો પણ એ જ્યારે છાપરે ચડીને પોકારે કે - 'હું તમારામાંની જ એક છું' - ત્યારે એને છાતીએ લગાડ્યા સિવાય બીજા કોઈ પર્યાય હોઈ જ ન શકે !

મને એ સાંજ યાદ આવે છે જ્યારે મહેન્દ્ર મેઘાણી, આંખોમાં આંસુ સાથે, કહેતા હતા કે - 'બહેન શરીફાને સુરતમાં રહેવા માટે મકાન જોઈએ, એ ન મળે તેથી એને ગર્લ્સ હોસ્ટેલમાં રહેવું પડે ત્યારે હું કશું જ ન કરી શકું... ! આ વિવશતા મારાથી સહન નથી થતી !'

મને એ સાંજ પણ યાદ આવે છે, જ્યારે શરીફાએ સમાચાર આપ્યા કે - 'હવે મકાન મળી ગયું છે અને કાલે મારો સામાન ત્યાં ફેરવું છું. .. લખી લો, મારા પોતાના મકાનનું સરનામું - B-402, Vaikunth Park, B/H Bejanwala Complex, Cause - Way Road, Tadwadi, Surat-395009 Mob. 98245 19977...'; ત્યારે હૈયામાં ઉલટ જોગેલી કે તરત પહોંચીને એને સામાન ફેરવવામાં મદદ કરું.

બંદી

હોઈશ હું ભયંકર ગુનેગાર
એથી
બંદી બનાવાઈને પુરાવાઈ ગયો છું
મારામાં જ
હું
માંલીપાના અંધકારથી છળી ઉઠું છું
યુગો સુધી
સળવળાટ કરતાં સાપોલિયાં સાથે
રમતાં રમતાં
કંટાળી જાઉં છું
અંતે
મારી સાથે મારામાં જ કેદ થઈ ગયેલી
એવી કોઈ એક ક્ષણ
ખાણખાણાટ કરતી
આવીને વળગી પડે છે મને
પણ
બંદીઓને આલિંગવાની ક્યાં છૂટ હોય છે?
એથી
ચોમેરથી ધસી આવતા કોલાહલના ટોળાં
બંદીગૃહમાં પ્રવેશે
એ પહેલાં
ફરી બેડીઓમાં પરોવી દઈ છું
હું મારી જાત

(સદ્ભાવ : કાવ્યસંગ્રહ 'અસર'માંથી)

શરીફાને મકાન મળ્યું, રંદેરના સર્વસાધારણ લોકોના વિસ્તારમાં. આનો આનન્દ તો છે જ; પણ આટલાથી પ્રાપ્તિ પૂરું થયાનો સંતોષ અનુભવાતો નથી. લોકો સિનેમાના 'ખાનો'ને આત્મસાત્ કરી શકે છે, દિલીપકુમારમાં એમને ક્યારેય 'યુસૂફ' દેખાતો નથી; તો 'શરીફા-શબાના'માં કેમ જુદાઈ અનુભવાય છે ? આપણા લોહીમાં વિદ્રેષનું ઝેર ભળી ગયું હોય તો પણ; બાર વર્ષે શરીર પણ પુરાણું લોહી તો બદલી નાખે છે !

હું તો શરીફાને વીનવીશ કે તારી વિદ્વત્તાને કામે લગાડી તું હિન્દુ-મુસ્લિમ ધર્મના સમાનત્વને સોનેરી અક્ષરોમાં લખી અમને શીખવ કે આપણું લોહી એક જ છે. માનવરૂપની સમાનતા તો અનુભવી શકાશે; પરંતુ વિવિધ ધર્મરૂપે પણ આપણે એક શા માટે ન હોઈ શકીએ ? આખરે ધર્મ તો માનવહૃદયમાંથી ઊગેલી ચીજ છે. શું હૃદયના ધબકારા જુદા હોઈ શકે ? આખરે તો દિલની ધડકન એ જ જીવનની સાચી ઓળખ છે. શું શરીફા કે શું મીરાં, સર્વકાળે, સર્વસંજોગોમાં એક જ છે એનો ઈન્કાર કોઈ ન કરી શકે. આ વાત બુલન્દીથી કહેવાનો સમય પાકી ગયો નથી ?

(મુંબઈથી પ્રકાશિત "જન્મભૂમિ પ્રવાસી"માં લેખિકા મીરાંબહેન ભટ્ટની 'સમાજ દર્પણ' કટાર નિયમિત પ્રગટ થાય છે. તેના ૨૭-૦૯-૨૦૦૯ના અંકમાંથી સાભાર)

(73 - રાજસ્થાન સોસાયટી, પોલો ગ્રાઉન્ડ પાસે, વડોદરા - 390 001, ભારત)

(સદ્ભાવ : 'સન્દે ઈ-મહેફિલ' - વર્ષ: પાંચમું - અંક: 177 - October 24, 2009 : અક્ષરકંઠ: ઉત્તમ ગજ્જર - uttamgajjar@gmail.com)

વસંત ક્યાંથી આવી ગઈ • 'બાબુલ'

કોણ જાણે
વસંત ક્યાંથી આવી ગઈ
વનરાઈમાં
ન રવ ન પગરવ
બસ ચોતરફ મધુર કલરવ
મંદ ઝરણનો વેગ
ક્યાંથી વધી ગયો હશે?
ઝીણી ઝીણી ઝાલર વાગ્યા કરે મંદિરમાં
વનરાઈ ઝૂમી ઉઠે
ઉત્કંઠાના ફૂલોથી લચી પડી છે ડાળીઓ
વૃક્ષો સ્નેહ બનીને ઊભાં
પણ
વસંતને વનરાઈની ઉખાની ખબર છે?
આવકારનો એક ટુકો કરી લે વનરાઈ
કહે
વસંત આવી જા
આવીને વસી રહે!

<http://avataran.blogspot.com/2009/10/blog-post_27.html>

સ્વરાજ્ય ! - ક્યાં છે સ્વરાજ્ય ?

• વિપુલ કલ્યાણી

‘બપોરે અમે કરાડી-મટવાડની શહીદભૂમિ તરફ જવા નીકળ્યા. વરચે પાંચાકાકાનું ઘર આવતું હતું, એમના દર્શને ગયા. સરકાર સામે અણનમ રહી ઝૂઝનાર વૃદ્ધ પાંચાકાકાનું દર્શન પાવનકારી હતું. સરળ ઉમળકાથી એમણે અમને આવકાર્યા. મજામાં તો છો ને ? એ બાજુ વરસાદ બધે કેવોક છે ? - એમ કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. વરસાદ બધે જ નથી એ ઉપરથી દેશની સ્થિતિ પર વાત ચાલી : જુઓને, લોક પૈસો પૈસો કરે છે, કાળાંબજાર કરે છે. બાપુજીની વાત આપણે માની નહિ. ગાંધીજી માટેની એમની ભક્તિ શ્વાસે શ્વાસે વરતાતી હતી, ઓશરીને છેડે ગાંધીજીની છબી હતી. ત્યાં ગાંધીજીની ૭૮મી વરસગાંઠ પછી રોજ સવારસાંજ દીવો થાય છે. ધર્મની વાત પાંચાકાકા નરી સ્વાભાવિકતાથી કરતા હતા, વરચે એકબે કડી સંતવાણી ગાઈ સંભળાવે. ‘દીનદયા ઓર આતમપૂજા, એ સિવાય ધર્મ નહીં દૂજા’ - એટલું આપણે તો જાણીએ છીએ એમ કહી એમને દેખાતું નથી તે વાતે વળ્યા. એમને બંને આંખે મોતિયા વળ્યા છે. એટલામાં બીજી મંડળી પાંચાકાકાને મળવા આવી પહોંચી. એ વખતે પાંચાકાકાનો સાચો પરિચય તો થયો. એ અકળાઈ ઊઠ્યા. કપાળે બેત્રણ વાર હાથ અડાડી કહે : મને આંધળાપણું શીદ આવ્યું ? હું શાળા ઉપર નહિ જાત ! આ સૌને અહીં શું કરવા આવવાની તસ્દી લેવી પડે ? અંદરના મોટા પડાળિયામાંથી કેડથી વાંકાં વળી ગયેલાં ડોશી બહાર આવ્યાં અને સૌને બેસાડવાની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યાં. નવા આવેલાઓની સાથે પાંચાકાકા વાતે લાગ્યા. અમે વિદાય લીધી. એક વીર પુરુષની સ્વાભાવિક કોમળતાનું દર્શન કરી અમે આગળ ચાલ્યા.’

પાંચાકાકા ઊર્ફે પાંચાભાઈ દાજીભાઈ પટેલ

આ ભાતીગળ અને પ્રભાવશાળી ફોટો, બાબુભાઈ રામા પટેલના સૌહાર્દ, કરાડી - મટવાડથી મેળવાયો છે, તેનું સદ્ભાવથી, સ-આદર ઋણ સ્વીકારીએ છીએ. : તંત્રી

‘પણ પાંચા પટેલના જીવનની સુવાસ એ તેમની ટેકને લીધે છે. ઈ.સ. ૧૯૨૧માં સ્વરાજ માટેની લડત ગાંધીજી બારડોલીથી શરૂ કરવાના હતા. તેમાં જમીન મહેસૂલ ન ભરવાનો પણ એક કાર્યક્રમ હતો. પાંચા પટેલે સ્વરાજ ન મળે ત્યાં સુધી જમીન મહેસૂલ ન ભરવાની તે વેળા પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. ચૌરીચોરાના હત્યાકાંડથી ગાંધીજીએ એ લડત મોકૂફ રાખી, પણ પાંચા પટેલે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે મહેસૂલ ન ભર્યું. લડત શરૂ થઈ ન હોવાથી કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓએ તેમને મહેસૂલ ભરી દેવાની સલાહ આપી. પણ એમની સલાહથી પાંચા પટેલના મનનું સમાધાન ન થયું. તેથી સાબરમતી આશ્રમમાં ગાંધીજીની સલાહ લેવા ગયા. વાતચીત દરમિયાન ગાંધીજીએ તેમને પૂછ્યું, ‘તમે કોની સલાહથી પ્રતિજ્ઞા લીધી ?’

પાંચા પટેલ - ‘તમે જ “નવજીવન”માં લખ્યું હતું કે અન્યાય સામે જે કાયદાનો વ્યક્તિગત સંવિનય ભંગ કરે છે, તેને જગતમાં કોઈ દબાવી શકે શકે નહીં. એ વાંચીને મેં મારી જાતે જ નિર્ણય કરી લીધો.’

ગાંધીજી - ‘તમારી સાથે કોઈ ન હોય તોયે તમે લડત ચાલુ રાખશો ?’

પાંચા પટેલ - ‘હા.’

ગાંધીજી - ‘પણ એકલા પડી જશો એવો ડર ન લાગે ?’

ટાગોરના ‘એકલો જાને’ ગીતનો ઉલ્લેખ કરી તે બોલ્યા કે, ‘હું એકલો લડીશ.’

ગાંધીજીએ હસીને તેમને શાબાશી આપી અને બોલ્યા કે, ‘મારા તમને આશીર્વાદ છે; તમે મહેસૂલ નહીં ભરતા.’

ઈ.સ. ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટની ૧૫મી તારીખે લિંદને સ્વરાજ મળ્યું પછી પાંચા પટેલને જમીનનો કબજો લેવાની વિનંતી કરવામાં આવી. જેમ લિંદના રાજકારણમાં સ્વરાજનો અર્થ ક્રમે ક્રમે વિકસતો ગયો, તેમ પાંચા પટેલની સ્વરાજની કલ્પના પણ વિકસતી ગઈ. તેમણે જણાવ્યું કે, ‘જ્યાં સુધી દેશમાં લશ્કરની મદદથી રાજ ચાલે છે ત્યાં સુધી તે સાચું સ્વરાજ નથી. મારું સ્વરાજ હજી આવ્યું નથી. માટે હું મહેસૂલ નહીં ભરું અને એ જમીન પણ મારે ન જોઈએ.’ ગાંધીજીએ જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેમણે લખ્યું કે, ‘પાંચા પટેલની ટેક અદ્વિતીય જ રહેશે.’

આ લેખના પ્રત્યુત્તરમાં, કાંઠા વિસ્તારના એક મુઠ્ઠી ઊંચેરા કર્મશીલ દિવંગત દિલખુશ દિવાનજીએ, વિશેષ વિગત પૂરી, લખેલું :

૧૯૩૭-૩૮માં દેશભરમાં પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ સરકારો સ્થપાઈ. મુંબઈ સરકારના મહેસૂલ પ્રધાન મોરારજીભાઈ (દેસાઈ) હતા. જે જમીનો જમ થયેલી તે બધી જ સત્યાગ્રહી ખેડૂતોને પાછી આપી. તવાટી અને ગામના અગ્રણી પાંચાકાકાના ઝૂંપડામાં પહોંચ્યા. પાંચાકાકાએ સ્પષ્ટ જણાવી દીધું. મારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન થતું નથી. તવાટી ગામનેતાઓ મૂંઝાયા. છેવટે એમના ભત્રીજા વાલજીભાઈને નામે એ જમીન નોંધાઈ. ભત્રીજાએ પણ એ જમીનનું મહેસૂલ ન ભરવાનો નિર્ણય તવાટીને જણાવી દીધો. મામલો હરિપુરા કોંગ્રેસમાં આવેલા ગાંધીજી પાસે ગયો. પાંચાકાકા એ અધિવેશનમાં સફાઈ સેવક તરીકે પહોંચી ગયા હતા. બાપુએ એમને સમજ આપી કે કોંગ્રેસ સરકારને જમીન મહેસૂલ આપવું જોઈએ.

અભાણ ગણાતા પાંચાકાકાએ બાપુને સમજ આપી કે એ પ્રાંતીય સ્વરાજ્ય તો સમકડા જેવું સ્વરાજ્ય છે. બાપુએ જણાવ્યું - ‘તમારી વાત સો ટકા સાચી.’

મોરારજીભાઈ તે વખતે હાજર હતા. બધા મૂંઝાયા. બાપુ કંઈ પ્રતિજ્ઞાભંગની સલાહ ન જ આપે. પ્રતિજ્ઞા તો સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની હતી.

બાપુ તો સત્યના શોધક અને ઉપાસક. એમને સૂઝી ગયું. ‘દિલખુશભાઈ તમારે ત્યાં ખાટીનું કામ કરે છે. સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળે ત્યાં સુધી મહેસૂલ એ ભરશે. તમારી જમીન એમને ખાટીકાર્ય માટે આપી દો.’

પાંચાકાકાની પણ મૂંઝવણ હતી. ગાંધીકુટિરને તે વાપરવા આપી. અમે ત્યાં બાવળનાં ઝાડ કપાવી દઈ જમીન ચોખ્ખી કરી. પાંચાકાકાને કહ્યું કે લાકડા લઈ જાઓ. એમનો જવાબ હતો કે ‘સત્યાગ્રહીને જમીનનું તણખવું પણ ન ખંપે.’

૧૯૪૨ની લડત આવી. એમાં પણ પાંચાકાકાએ શિક્ષાત્મક દંડ ન ભર્યો. કોઈકે ભરી દીધો. સત્યાગ્રહી પાંચાકાકાને સરકારે કશી શિક્ષા કરવી ન હતી એટલે બીજા પાસે દંડ ભરાવી દીધો.

- ઉમાશંકર જોશી
(‘૧૩ તેવા ટેટા’ પ્રકરણ,
‘કેળવણીનો કીમિયો’, પાનું ૮૫-૮૬)

આ પાંચાભાઈ દાજીભાઈ પટેલ ઊર્ફે પાંચાકાકાનું નામ, ભલા, આજે કેટલાંને સાંભરે ?

અને આ કોઈ લોકવારતાનું પાત્ર લગીર નથી. મારા સાહેબ, પાંચમાં પૂછાય તેવું એમનું કામ અને સ્થાન છે. સને ૧૯૩૬માં જન્મેલા, પાંચાકાકાએ ૧૯૩૭, ૧૯૪૬, ૧૯૪૭માં એમણે જ ખુદ મહાત્મા ગાંધીને પૂછેલું : તમે ઈચ્છ્યું છે તેવી પૂર્ણ સ્વરાજવાણી આજાદી મળી છે કે ? માનશો ? તે દહાડે ય ગાંધીજી એમની સાથે જ સહમત હતા.

અમદાવાદથી પ્રકાશિત “ગુજરાત સમાચાર”માંની પોતાની તત્કાલીન કોલમમાં, આપણા એક વરિષ્ઠ વિચારશીલ અને કર્મશીલ પત્રકાર દિવંગત નીરુભાઈ દેસાઈએ ‘દેશના અદ્વિતીય સત્યાગ્રહી’ નામે એક લેખ કર્યો હતો. તેમાંનો આ ફ્કરો આની સાહેદી પૂરશે :

સવાલ : કાંઠાવિભાગમાં આઝાદીની જે યજ્ઞવળ ચાલેલી તે જમાનો તમે જોયો છે. તે પછીનો જમાનો પણ તમે જોયો છે. એ બન્ને જમાના વિશે આજે તમને શું લાગે છે?

જવાબ : મકરંદભાઈને યાદ કરીને મારી વાતની માંડણી કરું. મકરંદભાઈ આપણા એક મોટા કવિ. લોકો એમને આદરથી સાંઈ મકરંદ કહેતા. એમની એક જાણીતી કવિતા છે :

ગમતું મળે તો લ્યા ગૂંજ ન ભરીએ

ને ગમતાંનો ફરીએ ગુલાલ

ગમતી વાતો કરવાની તક વિપુલભાઈએ આપી. તેથી ત્યાંથી વાતની શરૂઆત કરું.

પાંચાકાકા ભલે અભણ ગામડિયા, પણ એમનામાં સ્વતંત્ર ભારતને શોભે એવું ખમીર હતું. જમીન ન જ લીધી.

મેં ફરી સમજ આપી. ‘પાંચાકાકા, મારી કે તમારી હયાતીમાં એવું સ્વરાજ્ય નહીં મળે.’

‘તે હું જાણું છું, તેથી કંઈ મારી હયાતીમાં જમીન ખેડવી નથી.’

બાપુને મેં પત્ર લખી જણાવ્યું કે પાંચાકાકા હજી અણનમ છે. રામરાજ્ય સ્થપાય તો જ જમીન મહેસૂલ ભરે.

બાપુએ ‘હરિજનબંધુ’માં નોંધ લખી : ‘હિન્દુસ્તાનભરમાં પાંચાકાકાની ટેક અદ્વિતીય જ રહેશે.’

ચાર માસ પછી એમના ભત્રીજા વણાટ શીખવતાં હૃદયરોગથી મૃત્યુ પામ્યા.

બાપુએ ‘હરિજનબંધુ’માં અંજલિ આપી કે ‘પવિત્ર કામ કરતાં ચાલ્યા ગયા તો ધન્ય મૃત્યુ છે.’

માંડ માંડ સમજાવી શક્યા કે તમારી આવી મુશ્કેલીમાં અમે તમારા મિત્રો અનાજ કપડાંની મદદ કરીએ તો સ્વીકારો.

‘તું શું કામ ચિંતા કરે છે ? વાલજી વર્ષો સુધી કાંતેલા સૂતરની ખાદી વણી ગયા છે તે ચાલશે. અનાજ માટે માટું ફોડી લઈશ.’

પરંતુ આખરે એટલી સંમતિ આપી કે સ્તા અનાજની દુકાનમાંથી અનાજ લઈ આવશે. તેનું બિલ ખાદીકેન્દ્રે ચૂકવવું.

થોડાં વર્ષો બાદ (૧૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૧ના રોજ) પાંચાકાકા અવસાન પામ્યા.

આવા હતા કરીડીના અણનમ સત્યાગ્રહી પાંચાકાકા.

એક વાર સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને પાંચાકાકાએ કહેલું, ‘ગરીબોને રોટલો મળે તેવું સ્વરાજ્ય સ્થાપજી.’ સ્વરાજ્યની તેમની કલ્પના કેટલી ઉદ્દાત ભાવનાથી રંગાયેલી હતી, તેનો ખ્યાલ તેમના આ વાક્ય પરથી આવશે. ૧૯૪૬માં આરઝી હકૂમત સ્થપાઈ. જવાહરલાલ નેહરુ અને વલ્લભભાઈ પટેલ દિલ્હીના પ્રધાનમંડળમાં ગયા. એ

અમારા કાંઠાવિભાગમાં આઝાદી માટેની લડત પૂરજોશમાં ચાલતી હતી, ત્યારે હું પ્રાયમિક શાળામાં ભણતો હતો. મારું મોસાળ સામાપુર. ત્યાં રહીને ભણતો હતો. મારા મામાઓ લડતમાં સક્રિયપણે ભાગ લેતા હતા, મારા ભાણામામા તો ચારેક વખત જેલમાં પણ ગયેલા. અમે છોકરાઓ સરઘસો કાઢતા, ગીતો ગાતાં, પત્રિકાઓ વહેંચતા, કંઈ ભાંગફોડ કરવી હોય તો તેમાં ભાગ લેતા. જુરસો જ જુદો હતો. અમારા વિભાગમાં બે માણસોની જબરી અસર, આચાર્ય મણિભાઈ અને દિલખુશ બ. દીવાનજી. મણિભાઈ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયેલા. પુરાણી બંધુઓના સંપર્કમાં આવેલા. તેમણે તે જમાનામાં કરાડીની રાષ્ટ્રીય શાળા મારફત યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જગાડવાનું ઘણું પ્રસંગે ય જમીન પાછી લેવાની પાંચાકાકાને વિનંતી થઈ. ૧૯૪૭માં આઝાદી આવી. ફરી તે જ વિનંતી. એમણે ના પાડી અને સામે કહ્યું : ‘જ્યારે પોલીસ - લશ્કરની મદદ વિના પ્રજા રહેતાં શીખશે ત્યારે જ સ્વરાજ્યની મારી ટેક પૂરી થશે. બાપુ ક્યાં સાબરમતી પાછા ગયા છે ? બાપુ સાબરમતી જશે ત્યારે જમીન ખેડીશ અને મહેસૂલ ભરીશ.’

આખરે બાપુ પણ ગયા. પાંચાકાકાએ પોતાની સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની જલ્લંત ટેક છેવટ સુધી - મરાણ પર્યંત - જાળવી. જમીન ન જ ખેડી અને મહેસૂલ ન જ ભર્યું.

આજે, આટલા વર્ષો, આ પાંચાકાકાવાળો તે મહાભારત સવાલ તેમનો તેમ ઊભો છે - નિરુત્તર. ક્યાં ય ‘સ્વરાજ્ય’ની ભાળ મળે છે ખરી કે ? - શું ભારતમાં, શું અમેરિકામાં કે શું વિલાયત સમેતના યુરોપમાં. સઘળે આમ આદર્શને કેન્દ્રમાં રખાયો હોય તેમ અનુભવવા મળતું નથી. હા, લોકશાહી છે, અને તેની રસમમાં મતવાળી કરવાની છે, માટે ‘લોક’ની વાત કરવી સહજ હોય છે. પરંતુ તે લોક, તે આમ આદર્શ, તે છેવાડાનો માણસ, તે દરિદ્રનારાયણ, ભલા, છે ક્યાં ? બોલબાલા તો રાજકારણીઓની, વેપારવાણજના લોકોની, ધરમકરમના ધણીધોરીઓની અને દાણચોરોની - રુથવતખોરોની - આતંકવાદીઓની જોવા મળે છે ! ક્યાં ય ‘ગરીબોને રોટલો મળે તેવું સ્વરાજ્ય’ દેખવા મળે છે કે ?

માનવ ઈતિહાસ તપાસીએ છીએ ત્યારે સમજાય છે કે સમય સમયે અનેક સ્વપ્નસેવીઓ આવ્યા છે અને તે દરેકે ચેતનાનો સંચાર કર્યો છે. તે દરેકે બોલવાનું રાખ્યું છે, લખવાનું રાખ્યું છે અને કહેવાનું રાખ્યું છે. અને તેમ છતાં, પછી, તેની અસર કેમ ઓસરતી ભાળીએ છીએ ?

સ્વરાજ્યની લડત વેળા, દાદાભાઈ નવરોજીના ગાળાથી, કે પછી તે પહેલાંના વારાથી પણ, એકમેકથી ચડિયાતા સ્વપ્નસેવીઓ હિંદ દીઠા

મોટું કામ કરેલું. ઘણી જબરી અસર હતી તેમની. દીવાનજીભાઈ ૧૯૩૪માં આવ્યા. જીવ શિક્ષણનો રેંટિયો અને ખાદી તેમનાં બે ફેફસાં. તે પર જ જીવ્યા. આખા વિભાગમાં લોકો ઘરે ઘરે રેંટિયો કાંતતા. ખાદી પહેરતા. ખાદી સિવાયનું કોઈ વસ્ત્ર જોવા જ ન મળે. અમારા જે સગાસંબંધીઓ પરદેશમાં હોય, તેઓ જ્યારે દેશમાં આવતા, ત્યારે અમે લોકો ખાદીનાં કપડાં લઈને મુંબઈ જતા. તે પહેરીને તેઓ આવતા. ખાદીનાં કપડાં પહેરીને જ દેશમાં અવાચ છે. મહાત્મા ગાંધીના સમયગાળામાં, વળી, સમાજને દરેક સ્તરે આવા આગેવાનોની મોટીમસ્સ ફોજ કામ કરતી હતી. ગૂજરાતમાં હમણાં હમણાં સુધી આવા અનેક તપેશરીઓનું તપ આપણને ઉજાગર કરતું હતું. અને છતાં આવું કેમ ?

નેવુંના દાયકાથી નવ્ય ધનવાનોનો એક વર્ગ અહીંતહીં ચોમેર ઊભો થયો છે. પશ્ચિમના દેશો સહિતના દુનિયાના સમૂળા પટમાં, તેમના ધંધાધાપાની સ્વાભાવિક બોલબાલા છે. દૂંદાળા કોરપોરેટ સેક્ટરની તાકાત વિસ્તરતી ચાલી જ છે. આપણે અચરજે આ જોયા જ ફરીએ છીએ. તેમાં ખેડૂતો, નાના વેપારીઓ, નાના અમથા કલકારખાનેદારો, અનેક પ્રકારના કામદારો ડૂબી રહ્યા છે. ગરીબો વધુ ગરીબ બનતા ચાલ્યા છે, ધનવાનો વિશેષ ધનવાન. અને આ બંધું, મારા મહેરબાન, વિકાસને નામે પારાયણ ચાલે છે !

આપણામાંનાં પાંચાકાકાને, હવે, પરિણામે, જગવવાની તારી જરૂર છે. આપણે ય ખુદ સવાલ ઊભા કરવા છે અને જવાબ ખોળવા કર્મશીલ બનવાનું હવે ટાણું જગવવા જેવું છે.

પાનબીડું :

વન્દે માતરમ્ ।

આજ લપેટ દો સારે જ્ઞપ્તે ઔર રખ દો ઇક કોને મેં
એક નયા જ્ઞપ્ત રૈંગના હૈ અપને રક્ત સલોને મેં
આજ લપેટ દો સારે જ્ઞપ્તે ઔર રખ દો ઇક કોને મેં

यह ज्ज्ञप्ट न इसका होगा न उसका कहलायेगा
जिसको भी है प्यार बतन से वही इसे उठायेगा
दुश्मन पर टूटेगा तो यह विजली बनकर कड़केगा
अपनों पर छायेगा तो सुख का बादल बन जायेगा
आओ वक्रत गँवाओ ना आपस के रोने धोने में

આજ લપેટ દો સારે જ્ઞપ્તે ઔર રખ દો ઇક કોને મેં
એક નયા જ્ઞપ્ત રૈંગના હૈ અપને રક્ત સલોને મેં
આજ લપેટ દો સારે જ્ઞપ્તે ઔર રખ દો ઇક કોને મેં

~ પ્રેમ ધવન

(મનીષ મોદીની સદ્ભાવે, પ્રેમ ધવનની આ અદ્ભુત કવિતા હાથ લાગી છે. દરેક વાંચકને સ-આદર મુબારક.)

એવો રિવાજ. ગાંધીજી માટે ખૂબ જ આદર, અપાર ભક્તિ એવા માહોલમાં મારો ઉછેર થયેલો. આજે સમય બદલાઈ ગયો છે. જમાનો બદલાઈ ગયો છે. ખાદી ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. એવી રાષ્ટ્રીય ભાવના પણ જોવા મળતી નથી. એવી રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા આગેવાનો પણ જોવા મળતા નથી. ઉમાશંકરભાઈએ તો કહેલું :

**ધુરા વહે જે જનતાની અગ્રણો,
તે પંગતે હો સહુથી યે છેદ્યા.**

એવા છે ક્યાં આજે ! આજે તો વામનજીઓએ વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું છે.

સ. : ગાંધીજી કેટલો વખત રહ્યા હતા એ વિસ્તારમાં? શું કરતા હતા?

જ. : ગાંધીજી દાંડીમાં ૧૩ દિવસ રહ્યા હતા. તે પછી કરાડી ગયા હતા. ત્યાં ૨૨ દિવસ રહ્યા હતા. ત્યાંથી જ ૧૯૩૦ની ૪થી મેની મધરાતે એમની ધરપકડ થઈ હતી. ગાંધીજી દાંડી આવ્યા ત્યારે આજના જેવા રસ્તા નહોતા. કેડી હતી. ક્યારીની પાળે પાળે ચાલવું પડતું. ઘુંટણપૂર કાદવમાં ચાલવું પડતું. દાંડીની બાજુમાં માઈલો સુધીના વિસ્તારમાં કુદરતી રીતે મીઠું પાકતું હતું. ગાંધીજી ત્યાં દરરોજ મીઠું લાવતા. તેની હરરાજી કરતા. ગામડે ગામડે જતા. એ બધાને કારણે લોકોમાં જાગૃતિ આવી. આઝાદી માટેના હવા બંધાઈ. પણ દાંડીમાં પીવાના પાણીની તકલીફ. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહીઓ માટે ૨૦ કિલોમીટર દૂર નવસારીથી ગાડાંમાં પાણી આવતું. આસપાસમાં ક્યાંય શાકભાજી પણ ન મળે. એટલે ગાંધીજી કરાડી ગયા. ત્યાં ૨૨ દિવસ રહ્યા ત્યાંથી સરકારને અલ્ટીમેટમ આપ્યું, હવે હું ધરાસણાના મીઠાંના અગરો પર ધાડ પાડવાનો છું. સરકારે તરત જ એમની ધરપકડ કરી. તે પછીની આગેવાની અબ્બાસ તૈયબજીએ લીધી. તેમને પણ પકડી લીધા. તે પછીની આગેવાની સરોજિની નાયડુએ લેવી એવું નક્કી થયું હતું. તેઓ અલહાબાદ હતાં. ત્યાંથી સીધાં ધરાસણા આવ્યાં. ૨૨ દિવસ સત્યાગ્રહ ચાલ્યો. અહિંસાની ખરી કસોટી ત્યાં થઈ. રૂવાડાં બેઠાં થઈ જાય એવો એ ઈતિહાસ છે. એક પ્રસંગ આપું છું.

વેબ મિલર નામનો એક પત્રકાર આવેલો. એણે આંખિ દેખ્યો હેવાલ આપ્યો છે. તે જ આપું :

‘સંપૂર્ણ મૌન સાથે કૂચ કરતા ગાંધીના આ સૈનિકો મીઠાના ઢગલાથી સોએકવાર છેટે અટકાવ્યા. ગોરા અમલદારનો આદેશ થતાં લોખંડની રાંગથી સજ્જ લાઠીથી પોલીસો એમની ઉપર તૂટી પડ્યા. ઢોરમારથી કેટલાક બેભાન બની ગયા. કેટલાક છેદ્યા શ્વાસ લેવા લાગ્યા. જેઓ બચ્યા તેઓ મકમતાથી મરણતોલ ફટકો ન પડે ત્યાં સુધી આગળ વધતા હતા. તેઓ ઢળી પડે ત્યારે પણ તેમના શરીર પર કૂદાકૂદ કરવું, તેમનાં વૃષણ પકડીને ઢસડવું વગેરે તો ચાલુ જ હતાં. છતાં કોઈ ઊંહકારો પણ નહોતા કરતા. આડો હાથ પણ નહોતા ધરતા, નહોતા કરતા. ૨૫-૨૫ની ટુકડીમાં આવતા. માર ખાતા ખાતા

ઢળી પડતા, ત્યાં બીજા ૨૫ આવતાં. આમ ૨૫૦૦ આવ્યા, ૨૫૦૦ શરીર ત્યાં ખડકાણાં લોહીથી લથપથ. એને ઉપાડવા પણ કોઈ સાજું ન હતું.’ તે પછી વેબ મિલરે લખ્યું છે. ‘ખબરપત્રી તરીકેનાં જિંદગીનાં ૨૨ વરસ દરમિયાન આવાં રમખાણો તો મેં ઘણાં જોયાં છે. પણ ધરાસણા જેવાં કમકમાટી ઉપજાવે તેવાં દૃશ્યો મેં ક્યાંય જોયાં નથી. કેટલાંક દૃશ્યો તો એવાં હતાં કે અમારે આડું જોઈ જવું પડતું હતું. ગાંધીજીની અહિંસાનો ઉપદેશ તેમણે બરાબર પચાવ્યો હોય તેવું લાગતું હતું.’

ગાંધીજીનો હેતુ આજ હતો. લોકો ગમે તેવા અત્યાચારો સામે ઝૂકે નહિ. લાદી-ગોળીઓથી ડરે નહિ. અહિંસક રીતે બધું સહન કરે તો સરકારનો દ્વેષપલટો થાય.

મોહન દાંડીકર

ગાંધીજીની આ લડત માનવઈતિહાસમાં અપૂર્વ અને અદ્વિતીય લેખાશે. એક મહાન સામ્રાજ્ય સામે મુઠ્ઠીભર મરજીવાઓ માભોમની મુક્તિ માટે કેવી મદાનગીથી ઝઝૂમ્યા તેનો રોમાંચક ઈતિહાસ તેમાં છુપાયેલો છે.

સ. : તમારા ઘડતરમાં કોની કોની અસર છે તે કહો?

જ. : હું લોકભારતી સણોસરાનો વિદ્યાર્થી. નાનાભાઈ ભટ્ટ, મનુભાઈ પંચોળી - ‘દર્શક’ અને મૂળશંકર મો. ભટ્ટ મારા શિક્ષકો. એમની સાથે રહેવાનું મળ્યું તેને હું મારા જીવનનું પરમ સદ્ભાગ્ય સમજું છું. ગુજરાતના બહુ મોટાં ગજાંના આ શિક્ષકો એમની જબરી અસર મારા જીવનઘડતરમાં છે.

નાનાભાઈએ ૧૯૧૦માં દક્ષિણામૂર્તિની સ્થાપના કરેલી. આ દક્ષિણામૂર્તિએ ગુજરાતને ખૂબ સારા લેખકો કવિઓ, ઉદ્યોગપતિઓ આપ્યાં છે. ગુજરાતના શિક્ષણ જગતમાં એનો ઘણો મોટો ફાળો છે. એક માણસ એક મિશન લઈને મંડી પડે છે ત્યારે તેનું કેટલું સુંદર પરિણામ આવે છે તે નાનાભાઈ-મનુભાઈનાં કામ પરથી જોઈ શકાય છે. ગિજુભાઈ, હરભાઈ, તારાબહેનને પણ ભૂલી શકાય નહિ. ભેખધારી શિક્ષકો. ૧૯૩૮માં નાનાભાઈએ ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિની સ્થાપના કરી અને ૧૯૫૩માં લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી.

ગુજરાતના શિક્ષણજગતમાં નાનાભાઈની આ ત્રણે સંસ્થાઓએ મૂલ્યવાન ફાળો આપ્યો છે.

મારા સાહિત્યિક જીવનઘડતરમાં ઈશ્વર પેટલીકર અને યશવંતભાઈ શુક્લનો ફાળો સવિશેષ રહ્યો છે. હું નાનાભાઈ - મનુભાઈના સંપર્કમાં આવેલો તે પહેલાં ઈશ્વર પેટલીકરના સંપર્કમાં આવેલો. તેમના "સંસાર" માસિકમાં હું લખતો. એ રીતે સંપર્કમાં આવેલો, તે પછી તેઓ ગુજરાત રાજ્ય પ્રૌઢશિક્ષણ સમિતિના અધ્યક્ષ થયા. આ સમિતિ પ્રૌઢશિક્ષણ સાહિત્ય તૈયાર કરવા માટે અઠવાડિયા અઠવાડિયાના તાલીમ શિબિરો રાખતી. તેમાં ઈશ્વરભાઈ મને કાયમ બોલાવતા. તે શિબિરમાં યૂનીભાઈ ભટ્ટ અને યશવંતભાઈ શુક્લનો પરિચય થયો. યશવંતભાઈ અને ઈશ્વરભાઈએ મારી ખૂબ કાળજી લીધી. મને લખતો કર્યો, પ્રૌઢશિક્ષણ અંગેનાં મારાં નવ પુસ્તકો સમિતિએ છાપ્યાં. જેમાંથી ‘ગામ સુખી તો સૌ સુખી’ પુસ્તકને ૧૯૮૪માં ભારત સરકારનો પ્રૌઢશિક્ષણના પુસ્તકને ૧૯૮૪માં ભારત સરકારનો પ્રૌઢશિક્ષણનો રાષ્ટ્રીય એવોર્ડ મળ્યો. એ રીતે મને લખતો કરવામાં ઈશ્વરભાઈ અને યશવંતભાઈનો મૂલ્યવાન ફાળો છે.

સ. : આજકાલ આપણે ત્યાં જે સામ્પ્રદાયિક ઝઘડા થઈ રહ્યા છે તે વિશે તમારા શું અનુભવો છે?

જ. : આજકાલ આપણે ત્યાં જે સામ્પ્રદાયિક ઝઘડા થઈ રહ્યાં છે તેવા ઝઘડા પહેલાં પણ થતા જ હતા. એ કોઈ નવી વસ્તુ નથી. પછી પાછા બધા ભેગા મળીને રહેતા હતા. પણ હમણાં હમણાં છેલ્લાં થોડાં વરસથી આ ઝઘડાએ નવું સ્વરૂપ પકડ્યું છે. અમુક રાજકીય પક્ષો પોતાના સ્વાર્થને ખાતર ગણતરીપૂર્વક લોકોને ઉશ્કેરે છે અને અંદર અંદર લડાવે છે. અમારા દક્ષિણ ગુજરાતમાં આ સામ્પ્રદાયિક ઝઘડાએ આ છેલ્લાં થોડાં વરસથી જે વસ્તુ સ્વરૂપ પકડ્યું છે, તેવું પહેલાં કદી અમે જોયું નથી. બધા મળી સંપીને રહેતા હતા. અમુક મોટાં શહેરો સિવાય ભાગ્યે જ આ ભૂત જોવા મળતું. પણ હમણાં હમણાં જે વાતાવરણ ઊલોળાયું છે તે મનને બેચેન કરી મૂકે છે. એમાં રાજકીય પક્ષો જ વધુ જવાબદાર છે. ગોધરામાં જે કંઈ બન્યું તે અતિ ખરાબ બન્યું. તેનો બચાવ ન જ થાય. પણ તેનો બદલો લેવા, તે પછી, જે કંઈ બન્યું તે પણ અતિ ખરાબ જ હતું. ગુનેગાર કોઈ પણ હોય, તેને સજા થવી જ જોઈએ. બદલો લેવાની વાત માફ થઈ શકે તેવી નથી. કેટલાક તિસમારખાંઓની ભૂમિકા વિશે પણ હવે સવાલો ઊભા થયા છે. એની તપાસ થવી જોઈએ. જે ઢાંકી રાખ્યું છે, તે બહાર આવવું જોઈએ. બાજપેઈએ રાજધર્મની વાત કરી હતી. પણ ગોવા જતાં જતાં બધું હવાઈ ગયું. કુરુણતા આ છે.

સ. : બાબરી મસ્જિદના પ્રવચન વિશે તમારું શું મંતવ્ય શું છે?

જ. : બાબરી મસ્જિદના પ્રશ્ન વિશે મારું મંતવ્ય જણાવું તે પહેલાં તેના ઈતિહાસ વિશે થોડું

કહું. મને તેમાં રસ છે. કેવું ખોટું અર્થઘટન કરીને આપણને બનાવવામાં આવ્યા, તેમાં રસ છે. આ વિશે મેં અગાઉ “નિરીક્ષક”માં, “ભૂમિપુત્ર”માં અને રિખવદાસ શાહે “સંદેશ”માં એની નોંધ લેતાં જે લખ્યું છે, તે તમને જણાવવાની ઈચ્છા છે. બાબરી મસ્જિદનો પ્રશ્ન ઘણો જૂનો છે. મંદિર તોડીને મસ્જિદ બાંધી હોઈ એ શક્ય છે. કેમ કે તે જમાનામાં જે રાજાઓ આવતા તે આવું કરતા. બાબરે એ બંધાવી નથી. તેના કોઈ ચાહેકે બંધાવી છે. “ધર્મયુગ”માં આની નોંધ છે. ૧૯૪૬માં ત્યાં હિંદુઓએ રાતોરાત ભગવાન રામચંદ્રની મૂર્તિ મૂકી દીધી. ગોવિંદવલ્લભ પંત તે વખતે ઉત્તરપ્રદેશના મુખ્યપ્રધાન. એમણે ગૃહપ્રધાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને પત્ર લખ્યો. આવું થયું છે. શું કરીએ? સરદારે એમને સૂચના આપી, અત્યારે તાળાં મારી દો. ત્યારથી તાળાં હતાં. પ્રશ્ન કોર્ટમાં ગયો. વાત ત્યાં પૂરી થઈ. કોઈ સંભારતું પણ નહોતું, આ વાતને. પણ રાજીવ ગાંધી વડાપ્રધાન હતા ત્યારે શાહબાનો કેસમાં એમણે જે ભાંગરો વાટ્યો, શાહબાનોને અન્યાય કર્યો, તેના તુષ્ટિકરણ માટે એમણે એકાએક તાળાં ખોલી નાખવાનો આદેશ આપી દીધો. મુસલમાનોને ખુશ કરવા પ્રશ્ન કોર્ટમાં હતો. આ કરવાની જરૂર નહોતી. તેનો લાભ પછીથી ભાજપે લીધો. રથયાત્રા કાઢી. કલ્યાણસિંહે વચન આપ્યું હતું. બાબરી મસ્જિદ નહિ, તૂટે પણ તૂટી. નરસિંહરાવ જોતા રહી ગયા. દેશ દોજામમાં મૂકાયો.

અયોધ્યાના લોકોને મન આ પ્રશ્ન અસ્થાને છે. તેઓ તો માને જ છે. બહારના લોકોનું આ કાવતરું છે. અમારે તો શાંતિથી જીવવું છે. અમારી અંદર કોઈ ઝઘડા જ નથી. ત્યાંના પૂજારીએ તે વખતે એવું કહેલું - એસા કેસે હો સકતા હૈ? મસ્જિદ તોડ કે વહાં મંદિર કેસે બનાયા જ સકતા હૈ? પણ ભૂત ભરાયું હોય ત્યારે.....

આ વિસ્તારના લોકોની માનસિકતા વિશે પણ જાણવા જેવું છે. કમલેશ્વર હિંદીના એક મોટા વાર્તાકાર, નવલકથાકાર. તેમણે ‘કેટલાં પાકિસ્તાન’ નામની એક નવલકથાકાર લખી છે. તેમાં આ પ્રશ્ન વિશે ઐતિહાસિક સંદર્ભો આપીને સરસ ચર્ચા કરી છે. તેના અનુસંધાનમાં એ વિસ્તારના લોકો. આજે પણ કેવી રીતે જીવે છે તે તેમણે લખ્યું છે.

અયોધ્યાથી માંડીને દિલ્હી સુધીના એ વિસ્તારમાં મેવાતી મુસલમાનો રહે છે. એ મુસલમાનોમાં વરસોથી એવી પ્રથા છે કે ઘરમાં બે સગા ભાઈઓ હોય, સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતા હોય, તેમાં એક ભાઈ હિંદુ ધર્મ પાળે, બીજો ભાઈ મુસ્લિમ ધર્મ પાળે, ત્યાં એ સ્વાભાવિક મનાય છે. બન્ને વચ્ચે ક્યારે ય ધર્મને નામે ઝઘડા ન થાય. થયા નથી. એટલું જ નહિ, બહેન પરણીને બીજો ગઈ હોય. એને ઘેર લગ્નપ્રસંગ આવે ત્યારે મોસાળું કરવા એ ભાઈને નિમંત્રણ આપવા જાય. ત્યારે આ ગીત ગાય : ભૈયા રઘુવીર, ભાત હમારો લૈયો. આ પરંપરા આજે પણ છે. આ બધું અખડજંતર થયા પછી પણ, આવો જ વ્યવહાર આપણા ગામડાંઓમાં પણ છે. જેને વિશે

“ઓપિનિયન”/ Opinion

નરોત્તમ પલાણે “નવનીત સમર્પણ”માં સરસ લખ્યું છે. તે વાંચવા જેવું છે. લોક કેવી કેવી રીતે, એકબીજાની ધાર્મિક લાગણીઓને માન આપીને જીવે છે. મારે કહેવું છે આટલું જ. લોકોના મનમાં ઝઘડા નથી. વેર નથી. રાજકાણીઓ ભટ્ટી બગાડે છે. તેમને ઓળખો. તેમનાથી ચેતો. એટલું યાદ રાખો. લોકોને કાયમ માટે મૂર્ખ બનાવી શકતા નથી.

સ. : કમલેશ્વરનાં પુસ્તકોનાં તમે અનુવાદો કર્યા છે. તેમાંથી કઈ વાત તમને વધુ ગમી છે?

જ. : કમલેશ્વરજી એક લેખક તરીકે તો મહાન હતા જ, પણ એક વ્યક્તિ તરીકે પણ તેઓ ઘણા મહાન હતા. એક પ્રસંગ કહું. મારા મન પર એ પ્રસંગની જબરી અસર છે.

ભારતમાં ટી.વી.ની શરૂઆત થઈ ત્યારે તેઓ તેમાં સ્ક્રીપ્ટ રાઈટર તરીકે જોડાયેલા. પછીથી તેના ડાયરેક્ટર પણ થયા. રંગીન ટી.વી.ની શરૂઆત તેમના સમયમાં થઈ. ઈન્દિરા ગાંધી તે વખતે વડાપ્રધાન. તેમને એવો વિચાર આવ્યો કે દેશની સ્વતંત્રતા વિશેની એક સરસ ફિલ્મ બનવી જોઈએ. તેમણે કમલેશ્વરજીને વાત કરી. તેઓ સંમત થયા. પુસ્તકાર રૂપે ત્રણ કરોડ રૂપિયા આપવાની પણ વાત થઈ. પછી ઈન્દિરાજીએ એક શરત મૂકી. ફિલ્મમાં ભગતસિંહ, ચંદ્રશેખર આઝાદ, રામપ્રસાદ બિસ્મિલ વગેરે ન આવવા જોઈએ. કમલેશ્વરજીનું મન ખાટું થઈ ગયું. નારાજ થયા. આવતા રહ્યા. ઈન્દુકુમાર ગુજરાલ શિક્ષણ પ્રધાન. તેઓ તેમને ગાડી સુધી મૂકવા આવ્યા. ત્યારે કહ્યું: ‘કમલેશ્વરજી, આપ તો બહુત બડા ઓફર હુકરા રહે હૈ.’ ત્યારે એમણે કહ્યું - ‘દેખિયે, આપ તો યહાં પે ૧૦ સાલ તક રહેંગે, આપ એસા કર સકતે હૈ. મુજે તો અપને દેશ કા ૫૦૦૦ સાલ કા જો ઈતિહાસ હૈ, ઉસકે સાથ કામ કરના હૈ. મૈ ઈતિહાસ કે સાથ એસા ખિલવાડ નહિ કર સકતા.’

મારા દેશનો એક સાહિત્યકાર આ નૈતિક તાકાત બતાવી શકે છે. મિત્રો ! હજી બધે અંધારું નથી થયું.

સ. : આજની સામ્પ્રત પરિસ્થિતિ વિશે તમે શું માનો છો?

જ. : હમણાં હમણાં ગુજરાતમાં ગાંધીજીને ભૂલાવી દેવાનો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન થઈ રહ્યો હોય એવું લાગે છે. કદાચ હું ખોટો પણ હોઉં. પણ જે અનુભવો થઈ રહ્યા છે તે તમને કહું.

થોડા વખત પહેલાં લાલકૃષ્ણ અડવાણી દાંડી આવ્યા હતા. ગાંધી સ્મારક પર એમની સભા હતી. ગાંધીજી જ્યાં દરરોજ પ્રાર્થના કરતા હતા. દેશ અને દુનિયાને જ્યાંથી સ્વતંત્રતાનો સંદેશો આપતા હતા, ત્યાં મંચ પર સરદાર પટેલનો ૫-૬ ફૂટનો મોટો ફોટો હતો. પણ ગાંધી નહોતા. જે જગ્યાએથી ગાંધીએ આખી દુનિયાને જગાડી હતી, તે જગ્યાએ ગાંધી જ ગેરહાજર ! કેમ ભાઈ? બે ત્રણ વરસ પહેલાં નવમાં ધોરણનું સમાજવિદ્યાનું પાઠ્યપુસ્તક જોયેલું. તેમાં મગનલાલ ધિંગરાનો ફોટો હતો. ગાંધીજીનો નહોતો. તમારી બાજુમાં બેઠેલા

પ્રોફેસરને પૂછી જુઓ. મગનલાલ ધિંગરા વિશે પાંચ લીટી બોલે. ખ્યાલ આવી જશે. ગાંધીવિચાર પ્રમાણે કામ કરનારી સંસ્થાઓને અનેક રીતે રંજડવામાં આવે છે. ભીંસમાં લેવામાં આવે છે. જે સંસ્થાઓ ખોટું કરતી હોય, નિયમોનું પાલન ન કરતી હોય, તેની સામે પગલાં લો જ. પણ જે સંસ્થાઓ વરસોથી સારું કામ કરતી આવી છે, ગુજરાતમાં જેમની સારી પ્રતિષ્ઠા છે, તેમને પણ ગૂંગળામણ અનુભવવી પડે, તે વાજબી નથી. બીજી બાજુ શિક્ષણ બજારુ બનતું જાય છે. ખાનગીકરણ વધતું જાય છે. જગોજગ શિક્ષણની હાટડી મંડાતી જાય છે. ઊંચી ફી, ટ્યુશન-ડોનેશનની બોલબાલા. સરકાર પોતે જ શિક્ષકોને ઓછા પગાર આપે છે. બોળી બામાણીનું ખેતર હોય તેમ બધા ચરી ખાય છે.

એક બીજું ચિત્ર પણ આપું. ૧૯૫૧માં માંડવી તાલુકાના દેવગઢ ગામમાં, ગ્રામસેવક તરીકે કામ કરતો હતો. જુગતરામકાકાએ મને ત્યાં મોકલેલો આદિવાસી વિસ્તાર. અતિ ગરીબ લોકો. એપ્રિલ, મે, જૂન, ઘરમાં અનાજનો દાણો પણ ન મળે. લોકો જંગલમાંથી કંદમૂળ ખોદી લાવે. તેને બાફે. વહેતા પાણીમાં મૂકી રાખે. પછી ખાય. ઓઢવા પાથરવાનું મળે જ નહિ. શિયાળામાં તાપાણું કરે. તેની ફરતે બધાં સૂઈ જાય. પહેરવા પૂરાં કપડાં પણ ન મળે. આ ૬૦ વરસ પછી પણ ઝાઝો ફેર નથી પડ્યો. ૧૯૭૨માં હું ખરવાણ, તાલુકા મહુવામાં ઉત્તર બુનિયાદી વિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે કામ કરું. અમારી પહેલી ટુકડી એસ.એસ.સી.ની પરીક્ષા આપવા બારડોલી ગઈ. ત્યારે કેટલાકે પહેલીવાર બે માળનાં મકાન જ્યાં. ટૂરેન કદી જોયેલી જ નહિ, એન્જિન એટલે શું, તેની સંકલ્પના જ નહિ. રશિયાનો નીલ આર્મસ્ટ્રોંગ ચંદ્ર પર ગયેલો તે દિવસોની આ વાત. ધરમપુરનો કે સેલવાસનો કે ડાંગનો આદિવાસી આજે પણ લંગોટી પહેરે છે. આપણે આયોજન એવું કર્યું કે આઝાદીનાં આટલાં વરસ પછી પણ આપણે એની લંગોટી બદલી શક્યા નથી? ૩૦ કરોડ લોકો ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે. બીજી બાજુ, આ ગરીબ દેશના સાંસદોનો પગાર જુઓ - માસિક પગાર ૧૨,૦૦૦, ઓફિસ-ખર્ચ ૧૪,૦૦૦, ટ્રેનિક ભથ્થું ૫૦૦, આ સિવાય જુદો જુદો જે વધારો મળે છે, તે થઈને દર મહિને આ લોકસેવકોને ૨,૬૬,૦૦૦ રૂપિયા મળે છે. ગાંધીજીએ તો કહેલું કે તમે જે ગરીબમાં ગરીબ માણસને જોયો હોય તેને નજરમાં રાખીને આયોજન કરજો. ઈતિહાસકાર આલ્બેરનીએ કહ્યું છે આપણે આપણા બાપદાદાઓનું ક્યાં કદી માન્યું છે? આપણી પ્રાથમિકતા ખોટી છે. પ્રાયોરિટી મુકેશ અંબાણી છે, ટાટા-બિરલા છે. સામાન્યજન નથી. ભૂખ્યાંજનોનો જઠરાગિન જાગશે તેની કોઈને સાડીબાર નથી. અગ્રવર્ગને ખુશ કરો. લોકોને લોલીપોપ બતાવ્યા કરો. હાંકો રાખો હૈસો.

(રવિવાર, ૨-૮-૨૦૦૮ના રોજ વેમ્બલી, યુ.કે. ખાને, ‘માંધાતા યુથ એન્ડ કમ્યુનિટી એસોસિયેશન’, ‘ઓપિનિયન’ તેમ જ ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલો વાર્તાલાપ)

(સદ્ભાવ : મુદ્રાંકન સહયોગ મૈત્રીબહેન શાહ)

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું

પાછલી હરોળે ઊભેલા, ડાબેથી જમણે, સત્યાશી, ભગવાનજી કોટેયા, કૃષ્ણ સ્વરૂપ શર્મા તથા મુકટ નારાયણ શર્મા. વચ્ચે બેઠેલા, ડાબેથી જમણે, રસિકલાલ શાહ, ચન્દ્રકાન્ત એમ. પટેલ, મનોહર લાલ કપૂર ને મનુભાઈ એ. ભાગમલ. જ્યારે નીચે બેઠેલા, પહેલા, ખેતશી એન. શાહ તેમ જ બીજા, કાન્તલાલ સી. પટેલ.

લંડન મહાનગરના પશ્ચિમિયા ઉપનગર, વેમ્બલીના મુખ્ય રસ્તા પરે 'ફોટો માર્કેટ' નામે, વરસોથી, એક દુકાન છે. 'The Stars of India : 1938' નામની આ ભાતીગળ, ઐતિહાસિક છબિ, કેન્યાના અને ઈંગ્લેન્ડના જાણીતા ફોટોગ્રાફર અને આ દુકાનના માલિક, ચંદુભાઈ શાહ કનેથી મળી છે.

આ છબિ લેવાઈ હશે, તેને ય હવે ૭૧ વરસનાં વહાણાં વાઈ રહ્યાં છે. આપણા આ ચંદુભાઈના પિતા, ખેતશીભાઈ પહેલી હરોળમાં જ સોલે છે. તે દિવસોમાં, નાયરોબીના સેકન્ડ પાર્કવેન્ડ્સ વિસ્તારમાં, 'શ્રદ્ધાન્દ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ' ચાલતો. સ્થાનિક 'આર્ય સમાજ' હેઠળ ચાલતી આ બોર્ડિંગ હતી, અને તેમાં આ ચિત્રમાંના ખેતશીભાઈ શાહ અને મનોહર લાલ કપૂર, એક દા, બોર્ડર હતા. ખેતશીભાઈ કહેતા હતા : 'અહીં ૧૯૩૬થી ૧૯૪૦ દરમિયાન હું બોર્ડર તરીકે રહેલો. અમે વૉલી બૉલ અને ક્રિકેટ રમતા. અમારે વ્યામશાળા ય હતી. તેમાં હું રસપૂર્વક ભાગ લેતો. સિંગલ બાર, ડબલ બાર, મલખમ, રોમન રીંગ અને બર્નિંગ રીંગમાં હું રસપૂર્વક સામેલ થતો. અમારે રાવજીભાઈ પટેલ નામે વ્યાયામ શિક્ષક હતા. તેના સહાયક તરીકે મનોહર લાલ રહેતા. દર રવિવારે અમને માલિશ કરવામાં આવતું.'

એ દિવસોમાં હજુ ઓસવાળ સમાજની બોર્ડિંગ નહોતી થઈ. અને આ આશ્રમમા ૩૦ જેટલા યુવાન છોકરાઓને રાખવામાં આવતા. કહે છે કે ત્યારે સૌ યુવાનો સાથે રહેતા હતા. આર્ય સમાજની અસર હેઠળ આવેલા, મૂળગત યુગાન્ડાના દાનવીર શેઠ નાનજી કાળિદાસ મહેતાની સખાવતથી, આ બોર્ડિંગ ઊભી કરવામાં આવી હતી અને તેમાં કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર હિંદી જમાતના નબીરાઓને પ્રવેશ અપાતો.

કેન્યામાં, નાયરોબી ખાતે, ૫ જુલાઈ ૧૯૦૩ના રોજ, જય ગોપાળ નામના એક સજ્જનને ઘેર, આર્ય સમાજની સ્થાપના કરવામાં આવેલી. જેમાં ૪૫ લોકો, તે વેળા, હાજર રહેલા. ૧૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૩ના દિવસે, મકાનનો પાયો નંખાયો. આજે અહીં સાત માળનું મકાન ઊભું ખડું છે. ૧૯૧૦ના અરસામાં તેમણે કન્યાશાળાની રચના કરી. તે પછી, ધીમે ધીમે, જરૂરિયાત અનુસાર, બીજી ત્રણ શાળાનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો. આ મકાનમાં બીજી અનેક પ્રકારની ચારિત્ર્ય ઘડતરની પ્રવૃત્તિઓ ય આદરવામાં આવેલી. ૧૯૧૯ના અરસામાં, આર્ય સ્ત્રી સમાજની શરૂઆત કરાઈ અને ૧૯૪૯થી, બાળકો માટેની નર્સરીની રચના કરાઈ.

આર્ય સમાજની અસર અને પકડ આફ્રિકાના બીજા દેશોમાં ય જોવા સાંપડી છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જેમ તેની અસર રહેલી, તેમ મોઝામ્બિકમાં ય તેની વિવિધ અસરની સગડ સાંપડે છે. આ અંગે હવે પછી ક્યારેક.

આફ્રિકા ખંડમાંના સંસ્થાનવાદના સમયગાળામાં, આર્ય સમાજની ઠેર ઠેર સ્થાપના થયેલી. તે વખતે હિંદી વસાહતની મોજૂદગી ઠેર ઠેર મોટા પાયા પરે હતી. આ વસાહતના સ્થળાંતરને કારણે, આર્ય સમાજની પ્રવૃત્તિઓએ હવે મૂળગત આફ્રિકી સમાજના લોકોની સેવા કરવાનો વ્યવહારુ ઢાંચો ઊભો કર્યો છે.

ગુજરાતના સુરત જિલ્લાનું એક ગામ વાલોડ. ત્યાં મારો જન્મ થયો હતો. ગામની નજીકમાં જ વેડછી આશ્રમ છે. એ આખો વિસ્તાર આદિવાસીઓનો. બારડોલીથી બહુ નજીક. એને કારણે મહાત્મા ગાંધી અને સરદાર પટેલ જેવી રાષ્ટ્રીય વિભૂતિઓના ધિતનની અને કામની જબરી અસર છે, આ આખા પ્રદેશ પર.

મારા ગામમાં ખાસ કરીને ત્રણ જ્ઞાતિના લોકો રહે છે - દેસાઈ, વાણિયા અને મુસલમાનો. મોટા ભાગના જમીનદારો. મારા પિતા પણ મોટા જમીનદાર હતા. જમીનદારોનું જીવન આદિવાસીઓના શોષણ પર આધારિત હતું. મારા પિતા તેમાં અપવાદરૂપ હતા. તેઓ પ્રકૃતિ પ્રેમી હતા. નદી કિનારે બેસવું, બેસી રહેવું, તેમને ખૂબ જ ગમતું હતું. કાં તો ખિતરો બાજુ ફરવા ઉપડી જતા લોકો એમને બાદશાહ કહેતા હતા. જો કે દુનિયાની નજરે તેઓ કંઈ બહુ વ્યાવહારિક વ્યક્તિ નહોતા. વહેલી સવારે બે કે ત્રણ વાગે તમે એમને ગીતા વાંચતા કે બપોરે પોતાના કોઈ મુસ્લિમ દોસ્તના ઘરની આરામપુરશીમાં ઊંઘતા જોઈ શકો. ક્યારેક ક્યારેક અડધી રાતે એમને શોધતાં શોધતાં નદી કિનારે રેતી પર એક સફેદ કપડું હવામાં ફરફરતું દેખાતું. ત્યારે તરત ખ્યાલ આવી જતો. ત્યાં જ સૂતા છે તે બાદશાહ છે, ધ્યાનસ્થ.

આદિવાસીઓને તેઓ પોતાના દોસ્ત માનતા હતા. તેમની સાથે ચા બનાવતા, ખીચડી રાંધતા, ત્યાં જ જમતા, સૂતા, ઊઠતા, બેસતા. દશેરાને દિવસે ગામમાં જ કોઈ આવતું તેને મારા દાદા એક પૈસો પણ આપતા. અમારી પાસે લગભગ સો એકર જમીન હતી. પણ માર પિતાજીના મૃત્યુ વખતે અમારી પાસે જમીનનો એક ટુકડો ય બચ્યો નહોતો.

મારાં બા એક શ્રીમંત કુટુંબમાંથી આવ્યાં હતાં. ખૂબ વ્યવહારુ અને જાજવલ્યમાન. બારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે તેઓ આખો દિવસ તો ઘરમાં પૂરાઈ રહેતાં. પણ અંધારું થાય પછી બહાર નીકળતાં, કેમ કે સરકારી ખાંધિયાઓ અંધારું થયા પછી ઘરમાં ન આવી શકતા. રાતે ઘરનો દરવાજો ખોલ્યા પછી મારી બા બે કામ કરતી. કૂવેથી પાણી ભરી લાવતી. પછી ગરબા, નૃત્ય કરતી. જેને જોવા માટે આખું ગામ આવતું.

લગભગ આઠ વરસનો હોઈશ. મારા બે ત્રણ મિત્રોની સાથે મળીને અમે 'શિશુ' નામનો હસ્તલિખિત અંક કાઢ્યો હતો. તેમાં મારી કેટલીક કવિતાઓ પણ હતી. મારી બા ક્યારેક ક્યારેક મારી કવિતા માટે યોગ્ય શબ્દ શોધી આપવામાં મને મદદ પણ કરતી હતી.

શાળામાં ભણતો હતો ત્યારથી જ મને ચિત્રો દોરવાનો જાજબનો શોખ હતો. ગાંધીજી અને

સુભાષચંદ્ર બોઝ જેવા નેતાઓના છાયાચિત્રો બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. જ્યાં ને ત્યાં રેખાચિત્રો દોર્યા કરતો હતો. અમારા એક ચિત્રશિક્ષક હતા, યિતામણિ દેસાઈ. એક જિંદાદિલ વ્યક્તિ, મારાં દોરેલાં રેખાચિત્રો તેમને ખૂબ જ ગમતાં હતા. વિદ્યાલયનો આખો માલોલ એક સુંદર ગામ જેવો હતો.

સમાજમાં વ્યાપેલા શોષણને અમે અમારાં રેખાચિત્રોમાં અંકિત કરતા હતા. તેનાં પ્રદર્શનોનું આયોજન પણ કરતા હતા. પતરાંની પેટીમાં ભરીને એને એક ગામથી બીજી ગામ લઈ જતા હતા. લોકોનાં ઘરોની સામે ફળિયામાં તેનું પ્રદર્શન ગોઠવતા હતા. સાથોસાથ ઝાડુ લઈને ગ્રામ સફાઈ કરવી, ભીંતો પર પ્રેરણાત્મક સુવાક્યો લખવાં, ગામને છેવાડે રહેતા હળપતિઓને રાત્રે જ્ઞાનસ લઈને અક્ષરજ્ઞાન આપવા જવું, તેમને વૈદ્યકીય મદદ પહોંચાડવી, ગરબા ગાવા, નૃત્યનાટિકા કરવી, રેંટિયો કાંતવો, પ્રાર્થના કરવી વગેરે વગેરે અમે કરત હતા. અમારા મુખ્ય પ્રેરણાસ્ત્રોત હતા સમાજવાદી ગીતકાર-ચિત્રકાર કુલીન પંડ્યા. વરસને અંતે અમે મનોરંજન કાર્યક્રમોનું આયોજન પણ કરતા હતા.

જેમાં લગભગ બધા જ સક્રિય ભાગ લેતા હતા. ગામની બાજુમાં જ નદી છે, વાલ્મીકિ. મને એવું યાદ છે, હું ઘણીવાર ૪૦-૪૦ ડોલ ભરીને પાણી લાવતો હતો.

ડોબરું નામનું આદિવાસીઓનું એક વાઘ છે. તે મને ખૂબ જ ગમે છે. એનો ઘેરો મીઠો અવાજ મને એટલો બધો સંમોહિત કરી દેતો હતો કે મેં એનાં સેંકડો ચિત્રો દોર્યાં છે.

અમે બધા વિદ્યાર્થીઓ એક અખાડામાં ભેગા થતા હતા. આ એક અવાવરુ જગ્યા હતી. જેને અમે જીવંત સ્થળમાં બદલી નાખી હતી. ત્યાં વૃક્ષો વાવ્યાં હતાં. છાણથી લીંપણ કર્યું હતું. અમે અમારી ઓફિસ પણ ત્યાં જ બનાવી દીધી હતી. જરૂરી સાધનો પણ લઈ આવ્યા હતા. તૂટેલાં દાતણોનાં ગ્રંથ બનાવીને અખાડાની જૂની ભીંતોને માટીના રંગોથી રંગી દીધી હતી. આ સ્થળ એટલું બધું રળિયામાણું બની ગયું હતું કે ગામ લોકો એને જોવા આવતા હતા.

૧૯૪૦-૫૦ની આ વાત. અમે વહેલી સવારે ઊઠીને ગામમાં પ્રભાતકેરી કાઢતા હતા. ત્યારે આ ગીત ગાતા હતા.

જાગજો, જાગજો નવે પ્રભાત જાગજો.

જે વિદ્યાર્થીઓ શાળાંત પરીક્ષામાં પાસ થઈ જતા હતા, તેમને શિક્ષકની નોકરી મળી જતી હતી. હું પણ શાળાંત પરીક્ષામાં પાસ થઈ ગયો હતો. ડુરોઈંગમાં પણ. 'કોવિદ' અને 'વિનીત'માં પણ. મને રેંટિયો કાંતવાનું ખૂબ જ ગમતું હતું. આખા દિવસમાં લગભગ એક મીટર ખાદી જેટલું સૂતર કાંતતો હતો.

મેટ્રિક પાસ કર્યા પછી મેં નરહરિભાઈ પરીખની સાથે મહાદેવભાઈની ડાયરી લખવા માટે લખિયા તરીકેનું કામ શરૂ કર્યું. તેઓ મને દરરોજ ગાંધીજીના જીવન પર લખાઈ રહેલી મહાદેવભાઈની ડાયરીમાંથી અમુક પાનાં લખાવતા હતા. પાનાં દીઠ મને તેનું મહેનતાણું મળતું હતું. મારા જીવનની એ પહેલી કમાણી.

પ્રશ્ન એ ઊભો થયો કે મારે આગળના અભ્યાસ માટે ક્યાં જવું? શાંતિનિકેતન તો ઘણું દૂર હતું. નક્કી એમ થયું કે મારે મુંબઈની જ. જ. સ્કૂલ ઓફ આર્ટમાં જવા માટે પ્રયત્ન કરવો અથવા તો વડોદરાના લલિતકલા વિભાગમાં જવું. મુંબઈમાં મને નાપાસ કરવામાં આવ્યો. વિટંબાણા એ થઈ કે મુંબઈમાં મને જે પ્રોફેસર નાપાસ કર્યા હતા, ઘણાં વરસ પછી એમની સાથે હું એક કમિટીમાં હતો. કલાના વિદ્યાર્થીઓના કામ અંગેનો ઈન્ટરવ્યૂ લેવા માટેની કમિટીમાં! વડોદરામાં પ્રવેશ પરીક્ષા માટે મેં ટેરાકોટાનો બળદ બનાવ્યો હતો. બેન્દ્રે, જેઓ ત્યાંના પ્રમુખ હતા, બોલી ઊઠ્યા - 'અતિ ઉત્તમ,' જે કે હું સજાગ હતો. મારા બળદમાં તિરાડો પડી શકે છે!

વડોદરામાં લલિતકલા વિભાગ હજુ શરૂ જ થયો હતો. એનું પોતાનું અલગ ભવન પણ નહોતું. માર્કેન્ડ ભટ્ટ અમારી ફેકલ્ટીના ડીન હતા. તેઓ અમેરિકાથી એમ. એ.ની ડિગ્રી લઈને આવ્યા હતા. હંસાબહેન મહેતા વાર્ધસ ચાન્સેલર હતાં. તેઓ જાહેરમાં એવું બોલ્યાં હતાં કે આ ફેકલ્ટીમાંથી એકાદ કલાકાર પણ જો તૈયાર થઈ શકશે તો તેઓ તેમના આ પુરુષાર્થને સફળ અને સાર્થક માનશે. કલાશિક્ષકોની ટીમ અતિ પ્રતિભાશાળી હતી. ભણાવવાની રીતમાં શાંતિનિકેતન અને જ. જે. સ્કૂલનું સંમિશ્રણ હતું. પ્રોફેસર બેન્દ્રે, કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યન કે શંખો ચૌધરી વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે અતિ વત્સલ હતા. મદદરૂપ થતા હતા. લોકપ્રિય પણ હતા. યાદ આવે છે, વર્ગખંડમાં મધરાત સુધી પોતાના વુડકટ પર કામ કરતા શાંતિ દેવે. શિક્ષણ માત્ર નિયત કલાકો પૂરતું જ સીમિત નહોતું. મણિ સાહેબ (સુબ્રહ્મણ્યન) ક્યારેક ક્યારેક અમારી સાથે બેસતા હતા અને બહુ જ સ્ફૂર્તિથી દસ કે પંદર જળ-રંગોમાં ચિત્ર બનાવી દેતા હતા. ક્યારેક ક્યારેક તો તેઓ જમીન પર ખડિયાથી રેખાંકન કરતા કરતા ચર્ચા કરતા હતા અને સમજાવતા હતા.

પ્રો. બેન્દ્રે ઈજિલ-કાષ્ઠઘોડી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા હતા. વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરતા હતા - રંગોની સાથે. એમની રંગપટ્ટીકાઓને સાફ કરવામાં, અમે એમને કલાનું પહેલું સોપાન ભણાવતા હતા. જ્યારે તેઓ પ્રદર્શન-નિરૂપણ કરતા હતા ત્યારે સમગ્ર વાતાવરણમાં એક પ્રકારનું અભિભૂત મૌન છવાઈ જતું હતું. વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો શંખો ચૌધરીનો

સંબંધ એવો મૈત્રીભર્યો હતો કે તેઓ તેમના ઘરે પોતપોતાનાં કામો કરતા જોઈ શકાતા હતા. શંખો પોતે પણ કાષ્ટ (wood) કે પથ્થર (stone) પર એક શ્રમિકની જેમ કામ કરતા હતા. એમને યાત્રાનો, નાટ્યપ્રદર્શનોનો, મેળાઓનું આયોજન વગેરેનો જબરો શોખ હતો. કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યન પણ આ બધામાં સક્રિય રસ લેતા હતા. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે આત્મીય સંબંધો હતા. વિદ્યાર્થીઓ કોઈ પણ સમયે એમના ઘરે જઈ શકતા હતા.

વિશ્વવિદ્યાલય પરિસરનું સમગ્ર વાતાવરણ એક વિશાળ કુટુંબ જેવું હતું.

વડોદરાના મારા આ સુખદ દિવસોની યાદ વધુ તો ત્યારે આવી, જ્યારે હું ૧૯૯૧માં કેલિફોર્નિયામાં ડેવિસ સ્કૂલ ઓફ એનવાયરમેન્ટલ ડિઝાઇનમાં ભણાવતો હતો. મેં મારા એક વિદ્યાર્થીને, જે મારા મદદનીશ તરીકે હતો, એક પત્ર ટપાલમાં નાખવા કહ્યું, ત્યારે મને એ જાણીને ભારે આશ્ચર્ય થયું અને આઘાત પણ લાગ્યો કે એ વસ્તુને ત્યાં અપમાનજનક માનવામાં આવી. અસમંજસપૂર્ણ વાતાવરણ બની ગયું.

વડોદરા કોલેજનું પારિવારિક વાતાવરણ એવું હતું જ્યાં સમયનાં કોઈ બંધનો નહોતાં. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના આત્મીય સંબંધોએ સમગ્ર પરિવેશને રચનાત્મકતા માટે અતિ ઉર્વર અને પ્રેરક બનાવી દીધો હતો. એકેએક શિક્ષક અનેક વિદ્યાર્થીઓને સંભાળવા માટે સક્ષમ અને દક્ષ હતા. એ કારણે જુદા જુદા સંકુલો વચ્ચે પરસ્પર સરસ સંકલન અને વિચારવિમર્શ ચાલ્યા કરતો હતો. તમામ આગ્રહો રચનાત્મક કામ પર કેન્દ્રિત થતા હતા, ડિગ્રી કે ડિપ્લોમા પર નહિ. રચનાત્મકતા કે અનુશાસનનો સર્વોચ્ચ માપદંડ શિક્ષક પોતે જ હતો. એકાગ્રતા, સતત ઉદ્યમ, કૌશલ્ય અને સખત મહેનત દ્વારા, વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો વચ્ચે વર્ગ, સમુદાય કે ઉમરનો કોઈ ભેદ નહોતો. થિયરી-સૈદ્ધાંતિકના વર્ગો સંગીત કે નૃત્યના વિદ્યાર્થીઓની સાથે ચાલતા હતા. વિભિન્ન વિદ્યાર્થીઓની આંતરપ્રક્રિયાને પ્રોત્સાહિત કરતા હતા. વ્યાખ્યાન આપવા માટે અને પ્રદર્શન નિરૂપણ માટે કેટલાય મૂર્ધન્ય કલાકારોને આમંત્રિત કરવામાં આવતા હતા. જે કે મારા કોલેજના દિવસોમાં હું ગંભીર આર્થિક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. પણ તે માટે મને કદી હતોત્સાહિત કે અપમાનિત કરવામાં નથી આવ્યો. તે જ દિવસોમાં હું રહેતો હતો ત્યાં, પાછળના ભાગે, નગીનભાઈ નામના એક ભાઈ રહેતા હતા. તેઓ ઈજનેરીનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા, તેઓ મારી ખૂબ જ કાળજી રાખતા હતા. ઘણીવાર હું સાંજે ઘરે જઈને મારી ઓરડીનો દરવાજો ખોલતો ત્યારે ત્યાં બારણાની નીચેથી સરકાવી મૂકેલાં અમુક રૂપિયા હું જોતો. મને ખબર હતી. એ રીતે નગીનભાઈ મને મદદ કરતા હતા. એકવાર કોલેજ તરફથી એક કલાશિબિર માટે અમે કોઈ બીજા શહેરમાં જઈ રહ્યા હતા ત્યારે તેઓ મને

સ્ટેશને મૂકવા આવ્યા હતા. મારી પેટી તરફ તેમનું ધ્યાન ગયું. પેટીને તાળું નહોતું માર્યું. તેઓ સમજી ગયા, ચૂપચાપ સ્ટેશનની બહાર ગયા, તાળું લઈ આવ્યા, મારી પેટીને તાળું મારીને ચાવી માર લાથમાં પકડાવી દીધી.

અમારા સંબંધો એવા ભીના મૌન રીતે સંપંદિત હતા.

વર્ષો પછી જ્યારે હું એન.આઈ.ડી.માં નોકરી કરતો હતો ત્યારે તેઓ અચાનક આવ્યા, મને કહ્યું કે તેઓ એક મદદ માટે મારી પાસે આવ્યા છે. તેમને ૨૦૦ રૂપિયાની જરૂર હતી. મેં તરત જ મારા સચિવને બોલાવીને ૨૦૦ રૂપિયા એમને આપી દીધા. તેઓ તો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા, કોઈપણ જાતની પૂછપરછ કર્યા વિના, આનાકાની કર્યા વિના, મેં આટલા બધા રૂપિયા આપી દીધા હતા. ત્યારે મેં એમને કહ્યું હતું - નગીનભાઈ, તમે મારે માટે જે કર્યું છે તે તો આનાથી પણ અનેક ઘણું વધુ હતું.

સારો વ્યવહાર જ બીજાઓનાં દિલ જીતે છે. ખોટું કદી સાચું હોતું નથી. તે હંમેશા વળગેલું રહે છે. તેનાથી અંતર રાખવું.

કોલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે મને કદી ગરીબીનો અનુભવ નથી થયો. જે કે ખાવા-પીવા-રહેવામાં જે તકલીફો હતી, રંગથી માંડીને કાગળો ખરીદવા સુધીમાં જે તકલીફો હતી, જાણતાં અજાણતાં આવી પડતી જે તકલીફો હતી, બીજા પણ એવી ઘણી બાબતો હતી, પણ તે બધામાં મને કદી એવું નથી લાગ્યું કે હું નિર્ધન છું, એટલે કે હું તકલીફમાં છું. મને હંમેશાં એવું લાગ્યું છે કે આ તો એક ક્ષમ છે. જીવન જીવવાની એક રીત છે. રૂપિયાની સાથે એનો સીધો સંબંધ નથી.

મને યાદ આવે છે, આ જ દિવસોમાં મેં મારા પિતાજીને એક પત્ર લખ્યો હતો ત્યારે એમણે મને સાત રૂપિયાનું એક મનીઓર્ડર કર્યું હતું.

મારે માટે આકાંક્ષાઓ કરતાં કર્તવ્ય હંમેશાં વધુ મહત્વનું રહ્યું છે. મારા મનની અને આત્માની તાસીર જ કંઈક જુદી છે. માની લોકે કે મારી પાસે માત્ર એક રૂપિયો છે અને અચાનક ક્યાંકથી એક લાખ રૂપિયા આવી જાય. આ જીવને માટે એ બન્ને વસ્તુ સરખી છે. કશો ફેર નહિ પડે. મારા બીજા બીજા મિત્રો ફિલ્મો જોવા જતા હતા, ફેશનેબલ કપડાં પહેરતા હતા, સારી સારી જગ્યાએ જમવા કે ડરવા ફરવા જતા હતા, પણ આ બંધી વસ્તુઓએ મને કદી આકર્ષિત નથી કર્યો, હું તો મારું કામ કર્યા કરતો હતો. એમાં જ વ્યસ્ત રહેવામાં મને આનંદ મળતો હતો. મારા મનમાં આ વાત ઘણા વખત પહેલાંથી સ્પષ્ટ હતી - તમારે એવી જ રીતે હોવું-રહેવું જોઈએ, જેવા તમે છો.

આમ, તો હું પહેલેથી જ મારા ઉછેરને કારણે બીજાઓ કરતાં જરા જુદા પ્રકારનું જીવન જીવી રહ્યો હતો. એક રીતે એ મારા પહેલાંના જીવનસિદ્ધાંતોનાં બીજને પાણી પાવા જેવું જ હતું. હું દરરોજ બેત્રણ કલાક કાંતતો. મારાં કપડાં હું જાતે

જા ધોતો. મારી રસોઈ પણ હું જાતે જ કરતો. વાસણ માંજવા એ તો મારે મન એક રમત વાત હતી. બાળકોની જેમ મોટે ભાગે મારી પાસે દૂધ કે બ્રેડ નહોતાં. ખીચડી બનાવી લેતો, વધુ સમય ન હોય ત્યારે શીરો કે સોજીનો હલવો બનાવી ફ્લાવર અને પાપડ ખાઈ લેતો, એકવાર મારી પાસે માત્ર થોડુંક પરચૂરણ જ બચ્યું હતું. મેં રેલવે સ્ટેશને જઈને થોડાંક ભજિયાં લીધાં, હવે માત્ર દશ પૈસા ખીસામાં બચ્યા હતા. ભજિયાં એટલા માટે લીધાં કે એ ખાધા પછી તમે ખૂબ પાણી પીઓ તો તમને એવું લાગે કે પેટ ભરાઈ ગયું છે. ભજિયાંનું પડીકું લઈને હું લલિતકલા વિભાગ તરફ જતો હતો. તે વખતે રસ્તામાં મેં જ્યારે ભજિયાંનું પડીકું ખોલ્યું ત્યારે કોણ જાણે ક્યાંથી અચાનક એક સમડી આવી અને ઝડપ મારીને મારા હાથમાંથી ભજિયાં લઈને ઊડી ગઈ. મારા હાથમાં કાગળનો ટુકડો રહી ગયો. પછી તેયે ઊડી ગયો. મેં મારી આ સ્થિતિનો સ્વીકાર કરી લીધો. રસ્તામાંથી શેકેલા ચણા લઈ લીધા. પેલા દશ પૈસા વધવા હતા ને, તેમાંથી.

પહેરવા માટે મારી પાસે વધુ કપડાં નહોતાં. રાતે મારી કફની - પાયજામો ધોઈ નાખતો. માત્ર ટુવાલ વીંટાળી રાખતો, જેથી બીજા દિવસે ધોયેલાં કફની - પાયજામા પહેરીને કોલેજે જઈ શકું. તે જ દિવસોમાં મારી પ્રાયોગિક પરીક્ષા માટે મારે એક ચિત્ર બનાવવાનું હતું, જેને માટે મને ચાલીસ દિવસ મળ્યા હતા. પણ મારી પાસે તો ચિત્ર બનાવવા માટેના રંગો પણ નહોતા. મેં કોલેજે જવાનું બંધ કરી દીધું હતું. બીમાર છું એવું બહાનું કાઢીને. તે દરમિયાન મેં ગમે તેમ કરીને રંગોની વ્યવસ્થા કરી લીધી. તેનાથી એક ચિત્ર બનાવી દીધું. તે ચિત્રને તે વરસની ફેલોશિપનો એવોર્ડ મળ્યો હતો.

ઘણીવાર તો મારી પાસે કેનવાસ કે બોર્ડ પણ ન હોય. રંગો પણ બહુ થોડા રાખી શકતો, પણ ચિત્ર બનાવવાની ધૂન ગજબની હતી. એકવાર મેં એક ચિત્રની પાછળ ચિત્ર બનાવ્યું હતું. કેનવાસની પાછળ. આ એવું કેનવાસની હતું જેની બન્ને બાજુ ચિત્રો હતાં.

મારા શિક્ષકોને મારી આ પરિસ્થિતિની ખબર હતી કે નહિ તેની મને ખબર નથી, પણ હું એવું જોતો હતો. તેઓ મને જુદી રીતે જોતા હતા. આદર આપતા હતા. મને બરાબર યાદ છે, કળા વિભાગના કબાટમાં કેટલાક રંગોનો થોડો સામાન મૂકી રાખ્યો હતો. કદાચ જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓની મદદ માટે હશે. બેન્ડ્રે સરે મને તેમાંથી રંગોની એક ટ્યૂબ આપી હતી.

(હકુ શાહ લિખિત 'માનુષ'માંથી અનુવાદિત)

માનુષ : હકુ શાહ : વાર્તાલેખ - પીયૂષ દર્ડયા :પ્રકાશક - રાજકમલ પ્રકાશન પ્રા, લિ, ૧- વી, નેતાજી સુભાષ માર્ગ, નई दिल्ली - ૧૧૦ ૦૦૨ : પહલા સંસ્કરણ - ૨૦૦૧ : ISBN : 978-81-267-1754-5 : મૂ. -રૂ, ૩૫૦ (સદ્ભાવ : મુદ્રાંકન સહયોગ મૈત્રીબહેન શાહ)

ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદ વખતે લંડનમાં જે કિંગ્સલી હોલમાં રોકાયેલા, તેની મુલાકાત લેવાની મને તક મળેલી. તે વિષે ઈંગ્લેંડથી નીકળતા “ઓપિનિયન”માં એક નોંધ પણ લખી હતી. પરંતુ આ વિષે તથા ત્યાં ચાલતા ‘ગાંધી ફાઉન્ડેશન’ વિષે આપણા વાચકોને જાણવાનું રસપ્રદ અને ઉપયોગી થશે તેમ માનીને અહીં એ વિષે થોડું જણાવું છું.

ગાંધીજી વિષે અભ્યાસ અને ચિંતન કરતાં ગોળમેજી પરિષદ વખતે તેમની લંડનની મુલાકાતના સંદર્ભમાં વાંચવાનું બનેલું. તેમની લંડનની આ મુલાકાત વિષે તેમના નજીકના સહકાર્યકર્તાઓ દ્વારા સંસ્મરણો પણ લખાયાં છે. આ સમયે ગાંધીજી પૂર્વ લંડનમાં બ્રોમલી બાય બો, જ્યાં કિંગ્સલી હોલ આવેલો છે, ત્યાં ત્રણ મહિના રહ્યા હતા. ૧૯૩૧ના સપ્ટેમ્બરની ૧૨ તારીખે તેઓ લંડન પહોંચ્યા. ૮૦ માઈલ જેટલી મુસાફરી મોટર દ્વારા કરીને આવેલા. કેમ કે બ્રિટિશ સરકાર લોકો દ્વારા રેલવે સ્ટેશન ઉપર કરવામાં આવતા તેમના સ્વાગતને ટાળવા માગતી હતી. જ્યારે તેમના બીજા સાથીઓને રેલગાડીમાં લાવવામાં આવેલા. યુસ્ટનમાંના ‘ફ્રેન્ડ્ઝ હાઉસ’માં ગાંધીજી માટે સ્વાગત સંમેલનનું આયોજન કરવામાં આવેલું અને પછી ત્યાંથી સરઘસ આકારે તેમનો જ્યાં ઉતારો હતો, ત્યાં ઈસ્ટ એન્ડમાં આવેલી કિંગ્સલી હોલ પર તેમને લઈ જવામાં આવ્યા. કિંગ્સલી હોલમાં ઉપરના માળે ‘ગાંધી ફાઉન્ડેશન’ની ઓફિસ આવેલી છે. આ સંસ્થાના કાર્ય અને પ્રવૃત્તિમાં ખૂબ જ સક્રિય કુમારી મ્યુરિયલ લેસ્ટરે તેમની અહીં રહેવાની વ્યવસ્થા અગાઉથી જ ૧૯૩૧ના જૂનની ૯ તારીખે પાકી કરી રાખેલી. આ સંસ્થા લંડનના ખૂબ ગરીબ વિસ્તારમાં આવેલી છે.

હતો. ગાંધીજી ત્યાં રહ્યા તે દરમિયાન અનેક લોકો તેમને મળવા માટે આવતા. તેમનો નિયમિત ચાલવા જવાનો ક્રમ હતો અને ત્યારે નાનાં ભૂલકાં પણ તેમની સાથે રહેતાં. લંડનના તેમના રહેવાસ દરમિયાન ચાર્લી ચેપ્લીન સાથે પણ તેમની મુલાકાત થયેલી અને લંડનથી પાછા ફરતાં રોમાં રોવાને એ મળેલા. મ્યુરિયલ લેસ્ટર ૧૯૨૬માં ગાંધીજીને મળવા અમદાવાદ આવેલાં ત્યારે તેમના આશ્રમમાં રહ્યાં હતાં અને ૧૯૩૪માં બિહારના ધરતીકંપ-અસરગ્રસ્ત વિસ્તારમાં તેઓ ગાંધીજી સાથે ફરેલાં.

કિંગ્સલી હોલ

ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લેવા ગાંધીજી લંડન ગયા, ત્યારે તેઓ એક રાજકીય નેતા તરીકે નહીં પણ ગરીબોના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા હતા અને ત્યાં પણ તેઓ તેમના રોજિંદા પહેરવેશ ધોતીમાં જ ગયા હતા. લંડન જતાં માર્સેલ્સમાં સામાન તપાસનાર જકાની અમલદારને ગાંધીજીએ કહ્યું કે, ‘હું તો ગરીબ ભિખારી છું; મારા સરંજામમાં છે - છ રૅટિયા, જેલનાં તાસળાં, બકરીના દૂધનો એક ડબ્બો (બકરી તેમની સાથે હતી, જેનું દૂધ તેઓ પીતા હતા), છ લંગોટીઓ અને ટુવાલ, અને મારી આબરૂ - જેની બહુ કિંમત હશે નહિ.’ ગરીબો સાથે એકતા અનુભવવાની અને સાધવાની તેમની આ એક આગવી અને અનોખી પદ્ધતિ રહી હતી. અને તેમાં તેઓ મહંદશે સફળ રહ્યા હતા. તેમના ત્યાગ અને નિષ્ઠાએ લોકોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો; અને તેથી જ તો સ્વતંત્રતાનું આંદોલન એ લોકઆંદોલન બની શક્યું. સ્વતંત્રતાની આ લડતમાં પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓએ કે જેઓ અત્યાર સુધી ઘરની ચાર દીવાલોમાં કેદ થયેલી હતી, તેમણે ખૂબ ઉત્સાહ અને આત્મવિશ્વાસથી ભાગ લીધો. આમ તેમનો પહેરવેશ ગરીબો સાથેના તેમના એકાત્મભાવના પ્રતીક રૂપ હતો. ચર્ચિત તેમને ‘હાફ નેકેડ’ ફકીર કહીને સંબોધતા. એટલું જ નહિ, જ્યારે ગાંધીજી લંડનમાં રાજ જ્યોર્જ

પાંચમાને મળવા બર્કિમહામ પેલેસ ગયા, ત્યારે પણ ધોતિયું પહેરીને જ ગયા હતા. ત્યારે એક પત્રકારે તેમને પૂછ્યું, ‘તમને આટલાં ઓછાં કપડાં પહેરીને રાજને મળવા જતાં શરમ નથી થતી?’ ગાંધીજીએ જવાબ આપતાં કહેલું, ‘મારે શા માટે શરમ અનુભવવી જોઈએ?’ અને પછી ઉમેર્યું, ‘રાજાએ અમારા બંને માટે પૂરતાં કપડાં પહેર્યાં છે.’ વળી મજાક કરતાં કહ્યું, ‘અંગ્રેજ લોકો પ્લસ ફોર પહેરે છે, જ્યારે અમે માયનસ ફોર પહેરીએ છીએ.’ આમ, સ્મૂજથી વાતને હળવી બનાવવાની તેમનામાં વિશિષ્ટ ખૂબી અને આવડત હતી.

૧૯૩૧ની ગોળમેજી પરિષદ પહેલાં ૧૯૨૮માં ફક્ત ૧૯ વર્ષની ઉંમરે વકીલાતનું ભણવા માટે ગાંધીજી લંડન આવેલા. આ સમયે તેઓ ખૂબ શરમાળ પ્રકૃતિના હતા અને થોડા લોકો ભેગા થયા હોય ત્યારે મોઢું ખોલવાની હિંમત કે આત્મવિશ્વાસનો એમનામાં સદંતર અભાવ હતો. લંડનમાં તેઓ આ સમયે વેજ્ટેરિયન સોસાયટીના સભ્ય પણ થયા હતા. એક વખત તેમને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાની તીવ્ર ઈચ્છા થઈ આવતાં તેમણે લખીને તૈયાર પણ કર્યું. પરંતુ સમિતિમાં જ્યારે બોલવા ઊભા થયા ત્યારે બોલી શક્યા નહીં. એટલું જ નહીં, લખેલું વાંચવાની પણ હિંમત ન ચાલી અને છેવટે બીજા પાસે વંચાવવું પડેલું! આમ પ્રથમ વાર એક વિદ્યાર્થી તરફે લંડન આવેલા, પરંતુ ૧૯૩૧માં આવ્યા ત્યારે તેઓ ફક્ત ભારત દેશમાં જ નહીં પણ દુનિયામાં જાણીતા થયા હતા. આ સમયે તેઓ ભારતના એક આગવા લોકનેતા અને રાજકીય આગેવાન તરીકે આવેલા. આમ બે જુદા જુદા સમયની તેમની મુલાકાત તેમના બે ભિન્ન વ્યક્તિવ્યતી ઝાંખી કરાવી જાય છે.

તેમની આ બે મુલાકાત વચ્ચેનો ૪૩ વર્ષનો જે સમયગાળો છે, તેને તેમના વ્યક્તિત્વ-ઘડતર અને વિકાસનો તબક્કો ગણી શકાય. જે કે તેઓ આજીવન એક વિદ્યાર્થીની જેમ સતત નવું નવું શીખવા હંમેશાં તત્પર રહેલા. ૧૯૪૬માં કલકત્તાના નોઆખલીમાં જ્યારે હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે કોમી રમાખાણો ફાટી નીકળ્યાં ત્યારે લોકોને શાંતિ અને પ્રેમનો સંદેશ આપવા, ૭૭ વર્ષની પાકી ઉંમરે, ત્યાં જીવના જોખમે પહોંચી ગયેલા. ત્યાંના તેમના નિવાસ દરમિયાન તેમના અંગત સચિવ પ્યારેલાલ નૈયરના જણાવ્યા મુજબ ગાંધીજી તેમના અંગાળી પાઠનો ચૂક્યા વિના નિયમિત એક વિદ્યાર્થીની જેમ અભ્યાસ કરતા.

આમ ગાંધીજી વિષે અભ્યાસ કરવાને કારણે અમે તેમના જીવન અને કાર્ય વિષે તથા ૧૯૩૧માં લંડનની મુલાકાત વિષે રસપ્રદ વાતો વાંચી તથા જાણીને સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓ પૂર્વ લંડનમાં કિંગ્સલી હોલમાં ત્રણ મહિના રહ્યા હતા તે સ્થળ જોવા માટે હું ખૂબ ઉત્સુક અને અધીરી થઈ રાહ જોઈ રહી હતી.

ડોરિસ અને મ્યુરિયલ લેસ્ટર

૧૯૩૧ની ગાંધીજીની લંડનની મુલાકાતને સંભારતાં લીલી વેલેન્ટાઈન કે જેઓ કિંગ્સલી હોલમાં કામ કરતાં હતાં, તેમણે લખ્યું છે કે મ્યુરિયલ લેસ્ટરે અમને વાત કરેલી કે ગાંધીજી લંડન આવવાના છે અને કોઈ હોટલમાં રહેવાને બદલે કિંગ્સલી હોલમાં જ રહેવાના છે. કોઈ ફાઈવસ્ટાર હોટેલમાં રહેવાનું પસંદ ન કરતાં પૂર્વ લંડન કે જે તે સમયે શહેરનો ગરીબમાં ગરીબ વિસ્તાર ગણાતો ત્યાં રહેવાનું તેમણે નક્કી કર્યું. આમ કરવા પાછળનો તેમનો હેતુ ગરીબ લોકો સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાનો

અનેક ડાયસ્પોરિક ગુજરાતીઓના જીવનમાં બન્યું તે જ પ્રમાણે મારું ભારતમાં જન્મવું, બાળપણ અને કિશોરાવસ્થા ત્યાં વિતાવીને, ૧૯ વર્ષની ઉંમરે આફ્રિકા જવાનું થયું. આફ્રિકામાં જીવાનીનાં ૨૪ વર્ષ ભરપૂર જલસાથી માણીને, છેલ્લાં ૩૨ વર્ષથી, ઉત્તરાવસ્થાની કૃષ્ય ખિટનમાં ચાલુ છે. આમ ૭૫ વર્ષની સફરમાં, ત્રણ ખંડોના સ્થળાંતર દરમ્યાન, ઘણાં ઘરોમાં રહેવાનું થયું. પરંતુ જે ત્રણ ઘરોમાં લાંબો સમય રહ્યો, એની યાદોની કેટલીક વાતો મનની સપાટી ઉપર ઉભરી આવે છે, તે અહીં ટપકાવું છું.

મારો જન્મ ૧૯૩૪માં, કચ્છના માંડવી શહેરમાં, પુષ્ટિમાર્ગીય ભાટિયા પરિવારમાં થયો. મારા પિતા (મમુભા) અને માતા(મમા)ના અમે છ ભાઈઓ અને પાંચ બહેનો મળીને અગિયાર સંતાન, તેમાં હું સૌથી નાનો. મારું મૂળ નામ ચંદ્રસિંહ, પણ સૌ મને ચંદુ કહીને જ બોલાવે. મારાથી મોટોભાઈ કાકુ, ચૌદ વર્ષની ઉંમરે, ટૂંકી માંદગી ભોગવીને અવસાન પામ્યો. જ્યારે મમુભાએ, હું પંદર વર્ષનો હતો (૧૯૪૯), ત્યારે અમારા વચ્ચેથી કાયમને માટે વિદાય લઈ લીધી. આ બંનેની માંદગી દરમ્યાન હું અડધી રાત્રે, કે જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે, અમારા ફેમિલી ડોક્ટર દાંડેકરને બોલાવવા જતો હતો. તેમની નાનકડી બેગ ઊંચકીને કોઈ વખતે ચાલીને કે કોઈ વખતે તેમના ટાંગામાં બેસીને ઘરે લઈ આવતો હતો. ત્રણ મોટાભાઈઓ ૧૯૩૫થી '૪૦ દરમ્યાન કમાવા માટે પોર્ટુગીઝ ઈસ્ટ આફ્રિકાના બેરા અને પોટમિલીઆ શહેરોમાં રહેવા ચાલ્યા ગયા હતા. બીજા નંબરના મોટાભાઈ તબિયતને કારણે ભાભી તથા છોકરાંઓ સાથે ઘર સાચવવા માંડવીમાં જ રહેતા હતા. મમુભાની હયાતી દરમ્યાન જ મારા સિવાય બંધાં ભાઈબહેનોનાં લગ્ન થઈ ગયાં હતાં. ત્રણે બહેનોનાં સાસરિયાં માંડવીમાં જ હતાં. અવારનવાર તેમના સંતાનો સાથે ઘરે આવે, તેમ જ મારી પાંચ માશીઓ પણ મમાને મળવા આવે એટલે અમારું ઘર હંમેશાં ભરેલું રહેતું. આફ્રિકાથી ભાઈઓ ખરચી મોકલાવે, તેનાથી અમો સૌ માંડવીના ઘરમાં આનંદથી રહેતા હતાં.

લંડનમાં બે અઠવાડિયાં રહેવાનો કાર્યક્રમ હતો. ત્યાં મારાં મુખ્ય આકર્ષણો કિંગ્સલી હોલ અને બ્રિટિશ લાયબ્રેરી હતાં. લંડનમાં વિપુલ કલ્યાણી દ્વારા 'ગાંધી ફાઉન્ડેશન'ના તત્કાળ મંત્રી સુર હોડા સાથે પરિચય થયો ને 'ગાંધી ફાઉન્ડેશન'ની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિષે વિગતવાર વાતો થઈ. લોર્ડ રિચર્ડ એટનબરો 'ગાંધી ફાઉન્ડેશન'ના અધ્યક્ષ, અને ઉપાધ્યક્ષ તરીકે જાણીતા ગાંધી વિષયક વિદ્વાન ડૉ. ભીખુ પારેખ રહી ચૂક્યા છે. રિચર્ડ એટનબરોની ક્લિવમ 'ગાંધી'ને કારણે ગાંધીજીના જીવન અને બોધમાં જાગેલા રસને ધ્યાનમાં લઈને સને ૧૯૮૩માં 'ગાંધી ફાઉન્ડેશન'ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેનો મુખ્ય હેતુ ગાંધીજીના વિચારોને આગળ ધપાવવા અને આજના અનેક વર્તમાન બનાવો અને પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં ગાંધીજીના વિચારોની પ્રસ્તુતતા દર્શાવવાનો છે. તેની મોટા ભાગની પ્રવૃત્તિઓ સ્વયંસેવકો દ્વારા યોજવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત 'ગાંધી ફાઉન્ડેશન' વાર્ષિક ઉનાળુ કાર્યશાળા પણ યોજે છે અને "ધી ગાંધી વે" નામનું ત્રિમાસિક પણ બહાર પાડે છે.

'ગાંધી ફાઉન્ડેશન'ના મંત્રી સુર હોડા ગાંધીજીમાં મારા રસ વિષે જાણી ખુશ થયા. મેં તેમને 'ગાંધી ફાઉન્ડેશન'ની મુલાકાત લેવાની મારી ઈચ્છા દર્શાવી અને જવાનો દિવસ નક્કી થયો. ગાંધીજી જ્યાં રહ્યા હતા તે કિંગ્સલી હોલ જોવાનો દિવસ આવ્યો. બપોરે ત્રણ વાગ્યે ત્યાં પહોંચવાનું હતું તેથી સવારે બ્રિટિશ લાયબ્રેરી જઈ ત્યાંથી 'ગાંધી ફાઉન્ડેશન' જવાનું હોવાથી વધુ સમય લાયબ્રેરીમાં ન ગાળી શકી. પરંતુ ગ્રંથપાલ ખૂબ જ મદદરૂપ થયા અને મારું કામ ગાંધીજી અંગેનું છે, જાણી એમણે ખૂબ રસ લીધો. એ કહે : 'ગાંધીજી વિષે તો અમને બધા અહીં આવી બહુ પૂછપરછ કરે છે.' ફરી વાર નિરાંતે આવી અહીં સમય ગાળીશ, એમ મન મનાવી 'ગાંધી ફાઉન્ડેશન' ત્રણ વાગ્યે પહોંચી ગઈ.

મકાન જૂની ઢબનું છે. 'ગાંધી ફાઉન્ડેશન'નું પાટિયું ક્યાં ય ન દેખાયું. મુખ્ય દરવાજામાં થઈ અમે અંદર ગયા. દાદરો ચડીને ઉપર ગયા અને ઓફિસમાંથી માહિતી મેળવી. ડેવિડ બેકર નામના સજ્જનને અમારે મળવાનું "ઓપિનિયન"/ Opinion

માંડવીમાં ભાટિયા જ્ઞાતિનાં ઘણાં કુટુંબોનો વસવાટ હતો. શહેરના કેટલાક વિસ્તારોના ફળિયાઓનાં નામો પણ ભાટિયાઓની અટક કે નુખ ઉપરથી પાડવામાં આવેલા. શહેરના મુખ્ય લતામાં - શાક માર્કેટની નજીક જ અમારું મટાણી ફળિયું હતું. જેમાં દરેક મટાણી કુટુંબોનાં ઘરો હતાં. અન્ય ચારેક કુટુંબો ફળિયાની બહાર તદ્દન નજીક જ રહેતાં હતાં. ફળિયાની વચ્ચે એક વિશાળ ચોક હતો, પરંતુ દરેક મકાનની ચાલી કે મોટા ગોખમાંથી અરસપરસ વાતો થઈ શકતી હતી. અમારી સામે જ રહેતા જરામભાના ઘરે HMV ગ્રામોફોનમાં જ્યુથિકા રોય કે 'રામરાજ્ય' જેવી ક્લિમોનાં ગીતો અમે સૌ સાંભળીને આનંદ અનુભવતા હતા. ફળિયામાં લગ્ન જેવા પ્રસંગોએ માંડવા બંધાય અને રાઘવજીભાની રેલીમાં ત્રણ મોટા ચૂલાઓ પર મોટાંમોટાં તપેલાં ચડે, તે સમયે અમો સૌ છોકરાંઓ કેશુ મારાજને તથા વડીલોને નાનાંમોટાં કામોમાં મદદ કરીએ. એ સમયનો માહોલ એવો હતો કે ફળિયામાં કોઈને પણ શુભ પ્રસંગ, ત્યારે એ પ્રસંગ ફક્ત તેમનાં ઘર પૂરતો જ મર્યાદિત ન રહેતો પરંતુ ફળિયાના દરેક ઘરનો બની જતો.

હવે, એ અહીંની દેખભાળ રાખે છે. પહેલા માળે ગયા. ડેવિડ બેકરે અમને આવકાર આપ્યો અને નાની અગાશીમાં થઈને એક રૂમમાં લઈ ગયા. અહીં ઓરડામાં 'ગાંધી ફાઉન્ડેશન'ની ઓફિસ કરી છે. થોડાં પુસ્તકો અને ફોટાઓ રાખેલાં છે. તેમણે "ધી ગાંધી વે" સામયિકની થોડીક નકલો બતાવી. પરસ્પરનો પરિચય મેળવી, પ્રારંભિક વાતો થયા પછી, તેમણે ત્યાંની પ્રવૃત્તિની વાતો કરી. અગાશીનો ભાગ બંધ કરી ત્યાં ગાંધી મ્યુઝિયમ બનાવવાનું આયોજન છે. કિંગ્સલી હોલનું આ મકાન બે બહેનોએ ભેટ આપેલું છે.

ડેવિડ બેકરના મતે, વીસમી સદીમાં કોઈ સદ્ગુણ અને સફળ વ્યક્તિ હોય તો તે ગાંધીજી છે. તેમણે કહ્યું કે અહીં આજુબાજુ આ વિસ્તારમાં જાણીતાં છાપાંઓની ઈન્ડસ્ટ્રીઝ આવેલી છે અને તે હવા તથા પાણીમાં ખૂબ જ પ્રદૂષણ ફેલાવે છે. તેમણે આજના પર્યાવરણના સવાલો ઉપર ચિંતા વ્યક્ત કરતાં કહ્યું કે ગાંધીજી તો કુદરતના પ્રેમી હતા અને તેઓ જે આજે હયાત હોત તો તેમણે ચોક્કસ પર્યાવરણના સંદર્ભમાં પોતાના વિચારો પ્રદાન કર્યા હોત. ડેવિડ બેકર પોતે સંસ્થાની બંધી પ્રવૃત્તિઓમાં ખૂબ રસ લે છે. તે સમયનાં છાપાંઓમાંથી ગાંધીજીનાં અવતરણો એકત્રિત કરીને તેને ફ્રેમ કરવાનું કામ તેઓ તે સમયે કરતા હતા. તેમાંનાં કેટલાંક તેમણે અમને બતાવ્યાં. થોડી વાતચીત પછી ગાંધીજી બીજી ગોળમેજી પરિષદ વખતે લંડન આવ્યા, ત્યારે જે ઓરડીમાં રહ્યા હતા તે જોવા લઈ ગયા. ઓરડી ખોલી બૂટ ઉતારી અમે અંદર દાખલ થયાં. રૂમ એકદમ નાની, સાત ફૂટ બાય સાત ફૂટની હતી. એક ખૂણામાં જૂનો રૈટિયો પડ્યો હતો. પરંતુ એ રૈટિયો ગાંધીજીએ વાપરેલો કે નહીં તે અંગે ચોક્કસ કોઈ ખાતરી નહોતી. ગાંધીજીની એ ઓરડીમાં અમે આસન ઉપર થોડીક વાર બેઠાં. ખૂબ પ્રેરણાદાયી અને રોમાંચક અનુભવ થયો. આ ઓરડીમાં ચાર ખૂણા સિવાય બીજી કોઈ સગવડ કે સાધન ન હતાં. ગાંધીજીનું જીવન કેટલું સાદું અને સરળ હતું તેનો જાત અનુભવ કર્યો. હાલમાં આ રૂમનો ઉપયોગ ધ્યાન માટે થાય છે. અહીં અમે થોડી વાર બેસી, નીચે ગયાં.

ગાંધીજીએ બગીચામાં જ્યાં વૃક્ષ વાવેલું તે જોવા ડેવિડ બેકર લઈ ગયા. આ જગ્યાને 'પીસ ગાર્ડન' નામ અપાયું છે. અહીં બેત્રણ વૃક્ષો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ સમયે આ જગ્યામાં બોમ્બ પડ્યો હતો. તેથી ગાંધીજીએ વાવેલું ઝાડ નાશ પામ્યું છે કે પછી આ બેત્રણમાંનું એક તે છે તે વિષે કોઈ ચોક્કસ માહિતી સાંપડી નહીં. ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ દ્વારા સંપાદિત 'ગાંધીજીની દિનવારી'માં ૧૯૩૧માં ડિસેમ્બરની ૩૭ તારીખે કિંગ્સલી હોલ બહાર ગાંધીજીએ વૃક્ષારોપણ કર્યાની નોંધ છે. ત્યાં પાસે, નીચેના ભાગમાં સભાગૃહ છે. તેમાં એક સમયના ભારતીય ઉચ્ચાયુક્તને મહારાષ્ટ્રના ભૂતપૂર્વ રાજ્યપાલ પી.સી. એલેક્ઝાન્ડરે ભેટ આપેલી ગાંધીજીની ધાતુની પ્રતિમા રાખવામાં આવી છે.

(સદ્ભાવ : "ભૂમિપુત્ર", ૧૬.૦૪.૨૦૦૮ • મુદ્રાંકન સહયોગ શ્રુતિબહેન અમીન)
(૩૦૧-ભાસ્કર TIFR સ્ટાફ કોલોની, હોમી ભાભા રોડ, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૫, ભારત)

અમારું બે માળનું મકાન અને સાથે અગાશી હતી. ડેલીમાં બાંધેલી બે ગાયોને ડચકારીને ઘરમાં દાખલ થવાનું. આ ઘરમાં જ મારો ઉછેર થયો. મારા ત્રણ ભાઈઓ જેઓ આફ્રિકામાં રહેતા હતા, તેમની ઘણી વસ્તુઓ ઘરમાં સચવાયેલી હતી, જેનો મને ભરપૂર લાભ મળ્યો. સૌથી મોટાભાઈ નટુભા (ગોવિંદજી)ને સંગીત અને ફોટોગ્રાફીનો ગજબનો શોખ હતો. મુંબઈમાં ઓપેરા હાઉસ પાસે એક જમાનામાં દેવધરના સંગીતના વર્ગો ચાલતા હતા, ત્યાં સંગીત શીખવા માટે તેમના હાથે લખેલ રાગોની નોટબુકો-સંગીત કલાધર જેવા પુસ્તકો અને બે હારમોનિયમ હતાં, જેનો ઉપયોગ કરીને, તેર ચૌદ વર્ષની ઉંમરે, હારમોનિયમ વગાડતાં જતે જ શીખી ગયો. એમણે જ મોકલાવેલ એક કેમેરાથી ફોટોગ્રાફીની શરૂઆત કરી, જે ભવિષ્યમાં મારો મુખ્ય શોખ બની ગયો. ચોથા મોટાભાઈ લખુભાએ સાચવી રાખેલા “બહુરૂપી”-“બેઘડી મોજ”-“ચિત્રપટ”ના અંકોની ફાઈલો અને આફ્રિકાથી આવતા Life/National Geographical Magazine જેવા અંકોથી વાંચનનો શોખ કેળવાતો ગયો.

માંડવીમાં સંગીતના રસિયાઓ દ્વારા ચાલતી સંગીતકલ્પબંધમાં થતા રાત્રિના ઉજાગરાઓને લીધે દિવસના સમયે હાઈ સ્કૂલના વર્ગોમાંથી ગાપથી મારી, અમારા વડીલ મિત્ર ધનુભાની (ન્યૂઝ એજન્ટ) દુકાને જઈ છાપાંઓ-મેગેઝિનો વાંચવા, મિત્રો સાથે ગપાટા મારવા, ક્રિકેટ મેચોની કોમેન્ટરી સાંભળવી, નોવેલ્ટી સ્ટુડિયોવાળા બચુભાઈને ત્યાં જઈ ચા-નાસ્તા કરી સમય પસાર કરવો, એવી અનેક ઈતર પ્રવૃત્તિઓને લીધે અભ્યાસમાં ધ્યાન ન અપાતાં છઠ્ઠી અંગ્રેજીમાં જ ડાહ્યા ગુલ થઈ ગયા.

બેરા(મોઝામ્બિક)માં રહેતા મોટાભાઈ રતુભાએ પડોસી દેશ ન્યાસાલેન્ડ(મલાવી)માં વસતા એક વ્યાપારી મિત્ર મનસુખભાઈ જોષી મારફતે, ૧૯૫૩માં, ૧૯ વર્ષની ઉંમરે, બ્લેન્ટાયર તેડાવી લીધો. ત્યાં દોઢેક વર્ષ રહી, ૧૯૫૪ ડિસેમ્બરમાં, અન્ડોલા (નોર્થન રહેડેશિયા) જઈને મોટાભાઈની મદદથી, રિટેલ-હોલસેલનો સ્વતંત્ર વેપાર શરૂ કર્યો. ૧૯૫૮માં અન્ડોલાથી ૪૦ માઈલ દૂર આવેલ મુફ્લીરા(Copper Mining Town)માં જઈ સ્થાયી થયો. જ્યાં હું ૧૯૭૭માં લેસ્ટર (ઈંગ્લેન્ડ) આવ્યો ત્યાં સુધી રહ્યો. મારા ત્યાંના વસવાટ દરમ્યાન, ૧૯૫૮માં માંડવી જઈ કુમુદ સાથેનાં, ત્રણે સંતાનોનાં ત્યાં જન્મ અને ઉછેર. કેનેથ ક્રૉન્ડાનો આઝાદી માટેનો સંઘર્ષ અને ૧૯૬૪માં ઝાંબિયાનું સ્વતંત્ર થવું, જેવી અનેક ઘટનાઓ પસાર થતી જેઈ. મુફ્લીરામાં ટાઉન સેન્ટર ફક્ત બે માઈલ દૂર, ત્રણ નીચે અને ત્રણ પહેલે માળે - એવા છ ફ્લેટોનું અમારી કંપનીનું એપાર્ટમેન્ટ (OMNIA FLATS) હતું, જેમાં પહેલા માળ પર બે ફ્લેટોમાં મારું રહેણાક હતું. આ ફ્લેટનું દીવાનખાનું મારી પ્રિય જગ્યા હતી. એ સમયમાં CD - કે Video Players જેવાં સાધનો ન હતાં. TV પર પણ બ્લેક એન્ડ વ્હાઈટની એક જ ચેનલ હતી. દીવાનખાનામાં એકલા બેસીને કે પછી મિત્રો-કુટુંબીજનો સાથે બેસીને સાંજ પછી અવારનવાર મારું હારમોનિયમ લઈ, જેવો મૂડ હોય એવાં ગીતોમાં ખોવાઈ જતો હતો. TERNBERGનું એક સ્પૂલવાળું ટેપરેકોર્ડ હતું. જેના પર લતાજીના કંઠે ગવાયેલ ભગવત-ગીતા અને જ્ઞાનેશ્વરીનાં પદો તો અચૂક સાંભળતો હતો. આ સ્થળ મારું સંગીત સાધનાનું મંદિર હતું, એમ કહું તો જરા પણ અતિશયોકિત નથી. દીવાનખાનાની બાજુમાં જ મારો બેડરૂમ હતો, જ્યાં દર રવિવારે મારાં ત્રણ સંતાનો આવીને ધમાલ મચાવતાં - બેડમાં આવીને મસ્તીતોફાન કરતાં. એ સમયનાં દૃશ્યો તો હજુ પણ આંખો પરથી ખસતાં નથી. મારી સામાજિક અને સંગીતની પ્રવૃત્તિઓને લીધા ઘણાં કલાકારો-સાધુસંતો-કથાકારો કે દેશથી આવતા અન્ય મુલાકાતીઓની મહેમાનગતી કરવાનો લ્હાવો મારા સમગ્ર પરિવારે પ્રેમથી લીધો. આ જ ઘરમાં મારા પરમ મિત્ર પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય સાથે અમારી મૈત્રીનાં બીજાં શોખાં. તેમને લઈને બરસો-પાંચસો માઈલ દૂર આવેલ લુસાકા-લિવીંગસ્ટન જેવાં સ્થળોએ સંગીતના કાર્યક્રમો માટે કારથી જઈએ ત્યારે વાતોમાં ને વાતોમાં સમય ઓછો પડે, એટલી મજા માણી છે.

સંજોગો બદલાતાં માર્ચ ૧૯૭૭માં ઝાંબિયાની ધરતીને વંદન કરી લેસ્ટર(ઈંગ્લેન્ડ)ને કર્મભૂમિ બનાવી. લેસ્ટર આવ્યા બાદ, છઠ્ઠાં ૨૩ વર્ષથી બસ્ટેલ વિસ્તારમાં આવેલ, સ્ટેશન રોડ પર ૪ બેડરૂમવાળા મકાનમાં રહીએ છીએ. આ ઘરમાં જાણે કે હવે નાટકનો છેલ્લો અંક ભજવાઈ રહ્યો છે, એવું લાગે છે, અને તેથી જ હવે આ ઘર મને બહુ જ ગમે છે. ઘરનો એક એક ખૂણો જાણે મારી સાથે વાર્તાલાપ કરે છે. મારાં ત્રણે સંતાનોનાં લગ્ન પછી આ જ ઘરમાં મારી બન્ને પૌત્રીઓ(૨૩ અને ૧૬ વર્ષની)ની ગાવાની તાલીમ આપું અને સાથે આપણાં પદો-ગીતોના અર્થ સમજાવું, અને ત્યાર પછી અવારનવાર મંચ પર મારી સાથે બેસીને કાર્યક્રમોમાં સાથ આપે, એના આનંદની કોઈ સીમા નથી.

રાત્રે બધાં સાથે જમવા બેસીએ ત્યારે ખૂબ વાતો કરીએ. ઝાંબિયામાં મારી દીકરીઓ સાથે પિતા તરીકે જે સમય ગાળેલો, તેવો જ સમય લેસ્ટરના ઘરમાં બન્ને પૌત્રીઓ સાથે ગાળું છું, તેને હું પરમાત્માની કૃપા સમજું છું, અને તેથી જ ગમે ત્યાં હોઉં, પણ સાંજ પડે ત્યારે ઘરે જવા મન તલસાટ અનુભવે. મારું દીવાનખાનું ભારતીય બેઠકવાળું બનાવેલું છે. ત્યાં બેસીને અવારનવાર મારું Cdનું Collection છે, તેમાંથી મનસપંદ સંગીત સાંભળું. આ જ દિવાનખાનામાં બેસીને, વર્ષોથી ભારતથી આવેલા કેટલાય કલાકારોની મહેફીલો ય માણેલી છે. મનગમતા કાર્યક્રમોની DVD ચડાવીને પણ ઘરબેઠે અનેક કલાકારોને ધરાઈને સાંભળ્યા છે - ખાસ કરીને સીનેર-એસીના દાયકામાં લતાજી-નૂરજહાં-તલત મહેમુદ-હેમન્ટકુમાર-જગજિતસિંહ-મહેંદી હસન જેવા ધરખમ કલાકારો બ્રિટન આવતા, ત્યારે BBC પર Live Performance આપતા, તે મારા અત્યંત પ્રિય કાર્યક્રમો છે, સંભારણું છે. વળી દીવાનખાનામાં માંડવીથી લાવેલ ત્રાંબાની લેલ-ગાગર-હાંડા જેવાં ત્રાંબાનાં વાસણો, મમુભા વાપરતા એ પગના ગોઠણિયા, જેવી વસ્તુઓ માંડવીના ઘરની સ્મૃતિ તાજી કરાવે છે. ઘરના પહેલે જ માળે, દાદરાની બાજુમાં, મારાં પુસ્તકોની લાઈબ્રેરી રાખેલી છે. ૩૨ વર્ષ પહેલાં ઝાંબિયાથી બ્રિટન આવ્યો, ત્યારે “કવિતા”ના અંકો લાવેલો, તે પણ સાચવીને રાખ્યા છે.

લેસ્ટરના ઘરમાં, નવેક વર્ષ પહેલાં, ઘરની પાછળના ભાગમાં, ગ્લાસ પેનલની એક CONSERVATORY બંધાયેલી છે, જેમાં દસેક જણ બેસી શકે એવું ટેબલ મૂકેલું છે. બાજુના કબાટમાં મારા કામકાજની ફાઈલો, છાપાઓનાં cuttings, તેમ જ પ્રાર્થના માટે નાનકડું મંદિર રાખેલ છે ઘરમાં આ મારું પ્રિય સ્થળ છે. સવારના ઊઠીને ચા પીતાં-પીતાં THE DAILY TELEGRAPH વાંચું. ગ્લાસની પેનલોમાંથી બગીચાનાં રંગબેરંગી ફૂલો જોઉં, લીલી લોન પર દરરોજ બેત્રણ પારેવડાંઓ-ચકલીઓ-બેચાર ટેટા જેવી ભરાવદાર બિસકોલીઓની દોડંદોડા જોતાંજોતાં, કોઈ પણ જાતના ઘોંઘાટ વિના એકાદ કલાક મારી પોતાની સાથે ગાળું - કોઈ જુદી જ દુનિયામાં ખોવાઈ જવાનો અવસર. સાંજે પણ અડધો-પોણો કલાક લોન અને ફૂલો પર પાણી છાંટું - ગાર્ડનમાં ખુરશી પર થોડી વાર બેસીને સાંજનું લોકલ છાપું વાંચું - ઘણી વખત મારી બન્ને દીકરીઓનાં સંતાનો સાથે બગીચામાં જઈને તેમની સાથે સમય પણ ગાળું.

દર વર્ષે બેચાર અઠવાડિયાં માટે ભારત કે અમેરિકા જવાનું લગભગ થતું હોય છે. પણ જાણે કેમ પણ લેસ્ટર ઘરે આવીને જે હાશ અનુભવું છું, ત્યારે સૂરદાસના પદના શબ્દો યાદ આવે છે -

અબ મૈં નાચ્યો બહુત ગોપાલ

અથવા તો હરિભાઈ કોઠારીના શબ્દો યાદ કરું કે,

'થોભ, નહીંતર થાકી જઈશ.'

મારી એક CDમાં મેં એક ગીત ગાયેલું છે, જેના શબ્દો છે -

હે શ્યામ મને ત્યાં લઈ જા, જ્યાં મળે મને આરામ

મને ત્યાં લઈ જા, લઈ જા, લઈ જા - હે શ્યામ

હું અંતરમાં અકળાયો છું, અને મનમાં બહુ મુંઝાયો છું

આ જીવનના પથ્થર ઘાટે, હું પળેપળે પટકાયો છું

જે મારું જીવન ધામ -

મને ત્યાં લઈ જા, લઈ જા લઈ જા - હે શ્યામ મને.

આ જગના ઘેરા કોલાહલ, મયવે છે જીવનમાં હલચલ.

આ ઘોંઘાટની વચ્ચે હું, શોધું છું તારા સ્વર સ્નેહલ,

જ્યાં ગુંજે તારું નામ,

મને ત્યાં લઈ જા, લઈ જા, લઈ જા - હે શ્યામ મને.

શિકાગોમાં રહેતા મારા એક મિત્રનો એક વખત ફોન આવ્યો અને કહ્યું કે, ચંદુભાઈ, તમારું આ ગીત હું દરરોજ સાંજે અચૂક સાંભળું છું, મને આ ગીત અપાર શાંતિ આપે છે. હું રાજી થયો કે ચાલો, કોઈક તો ખરેખર મારા ગીતને સમજી શકે છે. પછી એમણે ખુલાસો કર્યો કે આખો દિવસ વેરહાઉસમાં ધરાકો સાથે માથાકૂટ કરીને એટલો કંટાળી ગયો હોઉં કે સાંજે છ વાગ્યે ઘરે આવીને સોફા પર પગ લાંબા કરીને, વ્હીસ્કીનો ગ્લાસ ભરીને, થોડાં થોડાં ઘૂંટડા ભરતાંભરતાં આરામથી તમારું ગીત સાંભળતો જાઉં, અને ઘરે આવ્યાનો આનંદ અનુભવું -

‘સુશીલા’ એટલે ‘શિષ્ટતા અને મિષ્ટતાનો સમન્વય’

• મણિલાલ હ. પટેલ

‘સુશીલા’ - હાસ્યનિબંધો : લેખક - હરનિશ જાની : હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૭ : પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૦૮ : કુલ પૃષ્ઠ ૧૪૮ : મૂલ્ય રૂ. ૧૦૦/-

‘હરનિશ જાની’ ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે નવું નામ નહિ હોવા છતાં; પ્રમાણમાં અજાણ્યું નામ છે. એમનું પ્રથમ પુસ્તક ‘સુધન’ આમ તો વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. પાંચ છ વર્ષ પહેલાં, ‘રંગદ્વાર પ્રકાશન’ દ્વારા, એનું પ્રકાશન થયેલું. લેખકો અને વાચકોએ હરનિશ જાનીને કહેવું કે ‘સુધન’ની વાર્તાઓ સારી છે અને તે હાસ્યરસની ધ્યાનપાત્ર વાર્તાઓ છે. હરનિશ સ્વભાવે પણ, બોલવે-ચાલવે તથા મૂંગા રહી શકે ત્યારે પણ હાસ્યકાર લાગે છે ! બધો ખ્યાલ હોવા છતાં એ નફકરા થઈ શકે છે અને ખાસ તો એ ઓલિયા જીવ છે. વેદનાઓને, કઠતા અભાવોને પણ હસી કાઢવાની એમની રીતિનીતિ આગવી છે. ને એમના સંપર્કમાં આવનારને ગમે તેવી છે. હાસ્યની, ખાસ તો ઊંચી કોટિના નર્મમર્મની આ માણસને પાકી સમજ છે. આ હાસ્યસર્જક સંવેદનશીલ વધુ છે ને વ્યવહારમાં નિરીક્ષક છે. હાસ્ય બીજામાં જગવવાનું કામ અધરું છે. આ સર્જક ડગલે ને પગલે, વાતે વાતે સામી વ્યક્તિને સહજ રીતે હસાવી શકે છે. આ હાસ્ય પ્રેરવાની તેમની શક્તિને એમણે યોગ્ય ઘટના-પ્રસંગોમાં સુઆયોજિત કરીને ભાષા રચના દ્વારા સોંસરવી વહેવા દીધી છે. એટલે એમને નિત્યનું જીવન પણ હાસ્યની ધારે ધારે વ્યક્ત કરી આપવાનું સારું ફાવ્યું છે.

મૂળે રાજપીપળા જેવા રજવાડામાં, ને વળી નાગરજ્ઞાનિમાં જનમ્યા, ઊછર્યા, ગુજરાતમાં ભણ્યા, પઠ્યા, નોકરી કરી અને પછી અમેરિકામાં જઈને સ્થિર થયા. અમેરિકન નાગરિક એવા હરનિશ જાની ચાલીસેક વર્ષથી અમેરિકામાં સ્થાયી થયેલા છે. દેખાવે હજી પ્રોફેસર રાજકુમાર જેવા લાગે ને પોતે પોતાને કદીક ‘દિલીપકુમાર’ સમજતા હતા એ વાત પણ પ્રેમથી કહે. ‘સુધન’ની ઘણી વાર્તાઓ ગુજરાતી સમાજની પૃષ્ઠભૂમિ પર રચાયેલી છે.

ગણપતિની મૂર્તિએ દૂધ પીધાની ગાંડી ઘટના ભારત ઓળંગીને વિદેશમાં વસતા ભારતીય લોકોને પણ અડી ગયેલી. એ વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને લખેલી વાર્તામાં શારી નાખતા કટાક્ષો ઠંડે કલેજે કરાયા છે. પૈસા મળે તો માણસ ભગવાનને પણ વેચી કાઢવા તૈયાર થાય છે. માત્ર દેશમાં જ નહિ; અમેરિકામાં પણ ! માનવ સ્વભાવ બધે સરખો લાગે છે. ‘સુધનલાલ’ એમના બાપુજીનું નામ હતું. એટલે ‘સુધન’ શીર્ષકથી બાપુજીને યાદ રખાયા છે ને હાસ્યરસનું ‘સુ-ધન’ પીરસી શકાયું છે. ‘સુશીલા’ નામ એમનાં માતૃશ્રીનું છે. આ નામે હાસ્ય રચનાનું પુસ્તક ‘સુશીલા’ આપીને લેખકે જીવનના માખાપ તરફનો પક્ષપાત દર્શાવ્યો છે. ‘સુશીલા’ના હાસ્ય નિબંધોમાં હરનિશ જાનીનું ‘સુશીલ હૃદય’ પમાય છે, જેમાં સમભાવ, નિખાલસતા અને માણસ માટેનો પ્રેમ અનુભવી શકાય છે.

હાસ્યલેખક ખુદ્દા દિલનો હોય તો જ તેની વાત જામે. હરનિશ જાની આ બાબતે સમુદાર છે. એ મોકળાશથી ‘પોતાની જાત’ ઉપર પણ હસે-હસાવે છે. પત્ની હંસા તથા જૂના મિત્રો અને નવા સમકાલીનો સાથે પણ; વાણીવર્તન અને માનવના સ્વભાવનાં વૈચિત્ર્યો વર્ણવીને, ખુદ્દા મને હસાવતા રહે છે. આ સંગ્રહની અનેક રચનાઓ આ બાબતે ધ્યાનાર્હ નીવડી છે. પ્રસ્તાવનાથી શરૂ કરીશું ? લેખક લખે છે

‘મારું લખાણ એ જ મારો પરિચય. હું લખું છું દિલથી અને બોલું છું પણ દિલથી. એટલે તો પાંચ પાંચ વાર એન્જિયોપ્લાર્ટી અને એકવાર ડબલ

મૂળ તો આ ગીત ઈશ્વરને સંબોધીને પ્રાર્થનારૂપે છે, પરંતુ મારા મિત્ર એમની પોતાની સમજણ પ્રમાણે અર્થઘટન કરીને, ‘ધરતીનો છેડો ઘર...’ આ જ છે એમ સમજીને આનંદ અનુભવે છે.

જ્યાં જાઉં ત્યાં ઘર
હવે ઘરજુરાપો નહીં
દુનિયા આખી મારી
મારો કોઈ તરાપો નહીં.

(સદ્ભાવ : ઈમેજ પબ્લિકેશન પ્રકાશિત ‘ધરતીનો છેડો ઘર’ પુસ્તકમાંથી સાભાર)

(સદ્ભાવ : મુદ્રાકન સહયોગ : શ્રુતિબહેન અમીન)

[33, Station Road, Bristall, Leicester LE4 3BB, U.K.]

“ઓપિનિયન”/ Opinion

બાપાસ સર્જરી કરાવવી પડી છે. હું મારી જાતને ગુજરાત એક્સપ્રેસ ટ્રેનનું સંતાન ગણાવું છું. તેથી તો મને લોકો ગમે છે. લોકોની વાતો ગમે છે. હું વાતોનો ભૂખ્યો છું....

‘માણસ ભલે ગુજરાતમાંથી નીકળી જાય; પરંતુ માણસમાંથી ગુજરાત નીકળતું નથી. ચાર દાયકા અમેરિકામાં વિતાવ્યા બાદ પણ મને સપનાં તો ગુજરાતીમાં જ આવે છે !’ (પૃષ્ઠ - ix)

આ સંગ્રહમાં બત્રીસ નિબંધો છે ને બધા નિબંધોમાં તિર્યક વાણી પ્રયોજીને હાસ્યરસની લડાણી કરવામાં એમને સફળતા મળી છે.

‘પરોપકારી મનુષ્યો’ એવો એક હાસ્યનિબંધ અમારા ભણવામાં આવ્યાનું બરાબર યાદ છે (પણ લેખકનું નામ યાદ નથી, કદાચ જ્યોતીન્દ્ર દવે હોઈ શકે ?) એમાં લેખકને આંખે આંજણી થાય છે ત્યારે ઉપાયો બતાવનારાં પરગજુ લોકોની વાત વ્યંગમાં કહેવાઈ છે. અહીં પ્રથમ નિબંધ ‘એક દિલ સો અફસાને’ હાસ્યરચનામાં પણ; હાર્ટ એટેક પછી સલાહ આપનારાં સ્વજનો-મિત્રોની પરગજુતાનું સુચારુ આલેખન છે. એમાં હૃદયરોગનું રાજવીપણું અને આપણા સમયની જીવનચર્યા સ-રસ રીતે આલેખાઈ છે.

મિત્રો, બેનબનેવી, સાળીસાહુ પોતપોતાના અનુભવો તથા પ્રસંગોને વર્ણવતાં જાતભાતનાં સૂચનો કરે છે. કોઈ મેથી ખાવા તો કોઈ લસણ ખાવા સૂચવે છે. કોઈ વળી ફીશ-ઓઈલ તો કોઈ વળી ઓલિવ ઓઈલનો પ્રયોગ કરવા કહે છે. લેખક છેવટે કહે છે :

‘મેથી, તેલ અને હવે લસણ.....! તમારે મને સાજી કરવો છે કે મારો વધાર કરવો છે ?’ (પૃષ્ઠ-2) બંધી કાળજી છતાં હાર્ટએટેક આવે છે ત્યારે એ જ લોકો કહે છે, ‘જે, અમે તમને નહોતા ચેતવ્યા ?’

લેખક ઉચિત રીતે જ ‘મરીઝ’ને યાદ કરે છે :

બસ દુર્દેશનો એટલો આભાર હોય છે;

જેને મળું છું, મુજથી સમજદાર હોય છે.

સલાહ આપનારા માણસોનું વર્ગીકરણ પણ હસાવે એવું છે. ‘દિલ હૈ કિ માનતા નહીં’, બીજી નિબંધ પણ હડીલા હાર્ટની તથા હોસ્પિટલમાં આવતા શુભચિંતા કર્ડ તથા સંદેશાઓની સરસ વાત કરે છે. આ લેખક જાત પર હસીને હસાવવામાં ખૂબ માહેર છે. ફિલ્મોની વાતોમાંથી પણ હાસ્ય મળે જ મળે. હરનિશનાં નિબંધોનાં શીર્ષકો જ જુઓ : ‘હરિ તારાં હજારો નામ’, ‘મોરે પિયા ચલે પરદેશ’, ‘રૂપ તેરા મસ્તાના’, ‘મન પાંચમનો મેળો’, ‘છાનું કે છપનું કંઈ થાય નહીં’, ‘પીડ પરાઈ જાણે રે’, ‘ચોરી ચોરી ચૂપકે ચૂપકે’, ‘મેરે સામને વાલી ખિડકીમે’, ‘મેરા જુતા હૈ જાપાની’ -આની સામે કુટુંબજીવન, લગ્નજીવન, પ્રેમલગ્ન, નોકરી, નિવૃત્તિ, રાજકરણ ...વગેરે વિષયોને લગતા નિબંધો પણ ધ્યાન ખેંચે છે.

હરનિશ જાની પાસે વિષયવૈવિધ્ય ઘણું છે ને કથનકલા પણ છે. એ સહજ-સરળ રીતે વ્યંગ કરી જાણે છે ને ખાસ મામિક વાતો વાણી લઈ શકે છે. ‘રિટાયરમેન્ટનો આનંદ’માં નિવૃત્તિ કેવી કેવી રોજિંદી સમસ્યાઓ સર્જે છે એનો ચિતાર આપ્યો છે. કુટુંબ જીવનમાં રહેલી કઠોરતા અને માણસ કામનો મટી જાય એટલે એની થતી ઠંડી, ફૂરતાભરી ઉપેક્ષા લેખકે દર્શાવી છે, જેમાં બધાં નિવૃત્તો સંમત થાય એમ છે.

‘કુર્યાત્ સદા મંગલમ્’માં લગ્નો અને લગ્નજીવનની અંદરની વાતો ખુશાલીથી કહેવાઈ છે. આજનાં લગ્નોમાં વસ્ત્રન્યા જે રીતે મેકઅપમાં ઢંકાઈ જાય છે ને ઓળખાતાં નથી, એની સરખામણી, જુના વખતમાં ભાંગવાડીમાં ભજવાતાં નાટકોનાં નટનટી સાથે કરી છે ને ઉનાળાની કાળઝાળ ગરમીમાં કોટપેન્ટ-ટાઈ સજ્જ વરરાજને -‘ગ્વાલિયરના આ મહારાજ’થી શ્વાસ લેવાતો હશે કે નહિ ? -કહીને વ્યંગ કર્યો છે. માણસ પોતાના લગ્નને યાદગાર ગણાવતો નથી; પણ જીવનમાં કદી નહિ ભૂલી શકાય એવી ઘટના તરીકે વર્ણવે છે. આ નિરીક્ષણમાં સૂક્ષ્મતા છે ને મામિકતા પણ.

પ્રવાસ, ભોજન, મંદિરો માટેની ગુજરાતીઓની -ભારતીયોની ઘેલછા વિશે લખતાં લેખક કહે છે -

‘ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઈચ્છા થાય તો બધા ભગવાન લંડનમાં વસ્યા છે. મંદિરો જોતાં લંડન કાશી જેવું લાગે, ફક્ત થેમ્સ રીવર પર કોઈ ચિતા સળગતી જોવા ના મળે. થેમ્સ કંઈ ગંગા જેટલી પવિત્ર થોડી છે ?’

પ્રવાસ નિબંધને પણ હાસ્ય નિબંધ બનાવવાનો બીજો પ્રયોગ છે-‘મોનાલિસા’ નિબંધ ! (પૃષ્ઠ-૮). અહીં ચિત્રો, શિલ્પો, સ્થાપત્યો સમેત કલાઓને નહિ સમજનારાં પ્રવાસીઓ પર તીખો વ્યંગ છે; પણ અભિવ્યક્તિમાં જરા ય અભિનિવેશ નથી. ‘મોનાલિસા’ની પાસે ઊભા રહીને ફોટો પડાવવાનું વર્ણન એકાધિક સ્તરોમાં ઊતરીને વાચકને મૂછોમાં હસાવે છે. આ નિબંધોમાં નર્મમર્મના જે ક્વિતાર્થો પ્રગટે છે, તે લેખકની સર્જકશક્તિ અને સમજણ દર્શાવે છે, ‘અજોડ જોડણી’માં સેટાચર સારો ચલાવ્યો છે. લેખકનો અભ્યાસ પણ આવા નિબંધોમાં ખાસ્સો અનુભવાય છે.

હાસ્ય નિબંધોમાં લેખક પાસે નિરીક્ષણ હોવું જોઈએ. વળી સ્વભાવ વૈચિત્ર્ય તથા અસંગતિઓને પરખવાની દૃષ્ટિ હોવી ઘટે. હરનિશ જાની પાસે ઉક્ત વાનાં છે, વળી એને અનુરૂપ ભાષા પણ છે. પ્રત્યેક નિબંધમાં આ બધી વિલક્ષણતાઓ વર્તાય છે. ‘રૂપ તેરા મસ્તાના’માં ટીવી, મીડિયા, માર્કેટીંગ, સ્ત્રીઓના સંદર્ભો વર્ણવેલાં છે, અમેરિકા સમેતની સ્થિતિઓ વર્ણવી છે, જેમાં લેખકનો દૃષ્ટિકોણ ધ્યાનાર્હ છે.

કુટુંબજીવન તથા સગાંવહાલાં અને મિત્રો-સમકાલીનોને પણ વર્ણવી લઈને સાંપ્રતજીવનની ‘રોજિંદી ચાલચલગત’માંથી હાસ્ય નીપજવતા લેખો, ગીતો અને ફિલ્મી શીર્ષકોવાળા સમેત – આ સંચયનું જમા પાસું છે. મોટા ભાગના લેખોમાં મોકળાશથી તથા નિખાલસપણે વાત કહેવાઈ છે. દાંભિકતાને ખુલ્લી પાડવાની ફાવટ પણ આ હાસ્યકારનું વિલક્ષણ પાસું છે. પોતાની જાત પર પહેલાં હસીને આ લેખક ‘ઓબામારામ’ જેવા લેખમાં ઘણું ઘણું સંસારજ્ઞાન ચીંધી દે છે. નિર્દેશ હાસ્ય આ સંચયના લેખોનો મોટો ગુણપક્ષ બની રહે છે.

હરનિશ જાનીની વિશેષતાઓને નોખાપાણું ગણાવતાં રતિલાલ બોરીસાગરે એમના પ્રસ્તાવના-લેખમાં કહેલી વાતો-વિગતો સાથે સંમત થઈ શકાય એમ છે. બલકે એમાં ઉમેરી શકાય એવું પણ છે ... અમેરિકામાં વસતા ગુજરાતીઓનું માનસ તથા જનજીવનની નીતિરીતિને હરનિશ બરોબર પારખીને વર્ણવી શક્યા છે. તે વતનના જૂના સાથીઓ તથા કુટુંબજીવનના વ્યવહારોમાંથી પણ હાસ્ય નીપજવી શક્યા છે. નિખાલસપણે વર્ણન કરતાં ક્યારેક આઘાતક રમૂજ પણ થઈ જાય છે; છતાં એની નિર્દેશતાની પ્રતીતિ થાય છે. ખાસ તો અમેરિકન સમાજ ઓપન સોસાયટી છે. એની અસર ત્યાં વસતા એન. આર. આઈ. ઉપર પડે છે. એ વિશેની હળવી રમૂજ સહજ રીતે કરાઈ છે. આ સંચયના પ્રત્યેક નિબંધમાંથી હાસ્યનાં એકાધિક દૃષ્ટાંતો ટાંકી શકાય એમ છે. આવા સમૃદ્ધ હાસ્યનિબંધોથી આપણા રાંક ગણતા હાસ્યસાહિત્યને નવી તાજપ ને નવો પ્રાણ મળ્યાની પ્રતીતિ થાય છે.

આ હાસ્યનિબંધોમાં શિષ્ટતા છે – મધુરતા – મિષ્ટતા પણ છે. કોઈ પૂર્વજના પ્રભાવ વિના નિજી શૈલીમાં લખતા આ હાસ્યકાર પાસે પોતાનો શસ્ત્રસંરંજન છે; અનુભવો, નિરીક્ષણો, ભાષાચર્યાના છે. હરનિશ જાની લખતા રહે એમાં જ હાસ્યસાહિત્યનું ભવું ભળાય છે.

[Sahaj Bunglow, Shashtri Maarg, near Shantaba Park, VALLABH VIDYANAGAR - 388 120,, Dist. Anand, Gujarat, India]

(અક્ષરકંન સદ્ભાવ : બળવંત પટેલ (ગાંધીનગર) patel.balvant@gmail.com)

‘સુશીલા’ની પ્રત, માત્ર £7માં, અહીં બેઠાં, મેળવી શકાય છે. સંપર્ક : વિપુલ કલ્યાણી

એક બ્લોગમંડુકને

♥ પંચમ શુક્લ

એ બ્લોગમંડુક ના કંઈ જાણે – બીભત્સ શું ને શું અશ્લીલ?

કૂવામાંના રહેવાસીને લીલું એટલે- કાં પોતે, કાં લીલી લીલ!

દેખી પોદળો સાંઠો ઘાલે, ઘર આખું છાણે શણગારે;

ભગરો ડંડો ભેટે રાખે, નાકડાંડીએ ડોભાં ચારે,

કાળા અક્ષર ભેંસ બરાબર એ કહેવતને ઠોકે ખીલ!

કૂવામાંના રહેવાસીને લીલું એટલે- કાં પોતે, કાં લીલી લીલ!

માણસથી પડછાયો મોટો લાગે એવું ખેંચે ધડ;

સૂરજને ધુવડની આંખે રગદોળી નાખે બોથડ,

અંધ અંધની રાસલીલા ને અજવાળું ઉઘાડે ડીલ!

કૂવામાંના રહેવાસીને લીલું એટલે- કાં પોતે, કાં લીલી લીલ!

પોલાં પોલાં ઢોલ બજાવે છાની પોકળ તાણી;

ને બખ્તરમાં બેસી વહેંચે જનોઈવઢ એ વાણી,

એવાને શું કહીએ? કહીએ: તેજ નહીં તું તરાણું છીલ!

કૂવામાંના રહેવાસીને લીલું એટલે- કાં પોતે, કાં લીલી લીલ!

૨૧/૮/૨૦૦૮

* કોક બ્લોગ પર કવિતાને સમજ્યા વગર કવિની કલમને વખોડતા એક પ્રતિભાવને અર્પણ.

e.mail : spancham@yahoo.com

ગઝલને

• ઈન્દ્ર દવે

ચાહું છું કૃતિ તારી અનન્ય, ભવ્ય ને રમ્ય

તૂટી રહી જાય તેમાં તો દૂષણ મારું ગણી લેજે

પરંતુ સાજ અને સૂરના સુભગ સંયોગના સરખું

સર્જન થાય જો સુંદર ભૂષણ તારું ગણી લેજે

તારાં રૂપનાં રૂપકો વિશે વટાવું જો હું મર્યાદા

તરંગી ન ગણતાં મુજને વ્યવહારુ ગણી લેજે

ઊર્મિલ કવિદિલની કદી સમજાય ના વાતો

વાણ્યેલ વેદનાને તું રૂદન ન્યારું ગણી લેજે

લાવ્યો છું તને વહાલા અલંકારો આ શબ્દોના

જાણું છું કે બરછટ છે છતાં ચારુ ગણી લેજે

પ્રભુ-સર્જન સર્વ છે અધૂરાં છતાં જો છે વિભુ-પ્યારાં

(તો) ગણ્યું જે પ્યારું પ્યારાએ અતિ પ્યારું ગણી લેજે

[28 Foresters Drive, WALLINGTON, Surrey, SM6 9DG, U.K.]

લેસ્ટર શહેરનો ઇતિહાસ ૨૫૦૦ વર્ષ જૂનો છે. આપણી ભારતીય વસાહતની શરૂઆત, ૧૮૪૭/૪૮ વેળા, બે શીખ ભાઈઓ લેસ્ટરની ફેક્ટરીમાં કામગાર તરીકે જોડાયા ત્યારથી થઈ.

તે પછી મુસ્લિમ ભાઈઓ આવ્યા અને ૧૯૫૫ની સાલથી બંધી કોમનાં ભારતીયો આવવા લાગ્યા. સમય કપરો હતો. રંગભેદ ખૂબ હતો. ગોરાઓ આપણા ભાઈ કે બહેનની નજીક - બસમાં બેસવાનું ટાળી, ઊભા રહેવાનું પસંદ કરતા.

દરેક માનવી પોતાનું જીવન વધારે સુખી ને સમૃદ્ધ કરવા માટે સ્થળાંતર કરે છે. આપણી ભારતીય વસાહતનાં પાયા મુખ્યત્વે ૧૯૬૩ની સાલથી નંખાયા. શરૂઆતમાં પુરુષો એકલા જ આવેલા ને ઠરીઠામ થયા પછી જ કુટુંબને બોલાવતા.

પૂર્વ આફ્રિકા અને આફ્રિકાનાં અન્ય દેશોને આઝાદી મળતાં આપણા ભાઈઓ બદલાતાં વાયરાને સમજી ગયા અને ત્યાંથી વેપાર સમેટી કે નોકરી મૂકી બ્રિટન આવવા લાગ્યા. બ્રિટન ગભરાયું અને ૧૯૬૮માં ઈમિગ્રેશન ઉપર કાયદેસર પ્રતિબંધ મુકાયો. એ કાયદો અમલી બને તે પહેલાં કેન્યાથી આપણા ઘણા કુટુંબો લેસ્ટર આવી સ્થાયી થઈ ગયા.

ગરમ દેશમાંથી આવનાર વ્યક્તિને શરૂઆતમાં બ્રિટનની ઠંડી હવા સદતી નથી. ધાબળા જેવો જડો ઓવરકોટ પહેરી સૌ ફેક્ટરીમાં કામગાર તરીકે જતા. અપોરનાં લંચમાં બટર વગરનો બ્રેડ અને સાથે લાવેલા થર્મોસિની ચા પીતાં.

કુટુંબને આર્થિક રીતે મદદરૂપ થવા બહેનો પણ નોકરી કરવા લાગી. સાડી પહેરતી ગુજરાતણ પંજાબી રૂસ અને કોટ પાટવૂન પહેરતી થઈ ગઈ! લેસ્ટરની રૂપ બદલાવા લાગી હતી.

હવે ગુજરાતી-ભારતીય વસાહત તરફ નજર કરીએ. ૧૯૬૪માં કેન્યાથી લેસ્ટરમાં આવેલા રમણભાઈ બાબરે આપેલી માહિતી અનુસાર - ૧૯૬૪ની સાલમાં, ટ્રાન્ઝાનિયાથી આવેલાં વધુ કુટુંબો હતા. ગુજરાતીઓની રાશનની ત્રણેક ટુકાનો હતી. તેઓ મહેનતુ હતા. શાકભાજીમાં મુખ્ય રીંગણ મળતાં અને તેઓ ઘરે ઘરે જઈ ઓર્ડર લેતાં અને પછી જાને જ સૌને ઘરે જઈ તે પહોંચાડી આવતાં.

એક માત્ર મનોરંજન માટે ફક્ત ત્રણ સિનેમાગૃહો હતાં. ત્રણ રૂમનું ટેરેસ્ટ મકાન ૩૦૦-૪૦૦ પાઉંડમાં વેચાતુ મળતું. બ્લેક એન્ડ વ્હાઈટ ટેલીવિઝન હતું. રેડિયો હતો પરંતુ એ પણ ટેલીવિઝનની જેમ ફક્ત અંગ્રેજીમાં જ આવતો. ગુજરાતી છાપા મળતાં નહીં. ન્યુઝ એજન્ડોની ટુકાનો તો પછીથી ચાલુ થઈ.

ભારતીયોમાં ફક્ત ગુજરાતીયો જ નહીં, પરંતુ બંધી કોમનાં લોકો હતાં. ૧૯૬૫ની સાલ સુધી લગભગ બધાં જ નોકરી કરતા અને પછી ધીમે ધીમે ઘરેથી ધંધો કરવાનું શરૂ કર્યું. ગુજરાતીઓની મીઠાઈ - ફરસાણની ટુકાનોમાં બીજા આ રીતે વવાયા હતાં.

સૂરજ ખંડેલવાલ નામના એક ભારતીયે નાને પાયે 'સાડી મંદિર' નામની ટુકાન હાઈફીલ્ડ નામનાં વિસ્તારમાં શરૂ કરી અને તે પછી બેલગ્રેઈવ વિસ્તારમાં મોટી ટુકાન અને સિનેમા ગૃહ શરૂ કરેલ. અને ત્યાર પછી તેમણે હોટલ પણ ખરીદી અને આજે શહેરનાં એક અગ્રણી વેપારીઓમાંનાં એક છે.

તે પછી ટાન્ઝાનિયાથી ગોકલદાસ ગિરધરલાલ મોઢા આવ્યા અને લેસ્ટરમાં 'અલંકાર' નામની સાડીની ટુકાન શરૂ કરી. તેઓ હમણાં નિવૃત્ત છે અને દીકરાઓ જુદા નામથી વેપાર કરે છે.

ચંદુભાઈ મટાણી નામે આપણા ગુજરાતી ૧૯૭૭ની સાલમાં ઝામ્બિયાથી આવ્યા અને શરૂઆતમાં 'સોનલ' નામની સાડીની ટુકાન શરૂ કરી જે પાછળથી તેમની માલિકીની બનતાં. 'સોનારૂપા' નામથી, વિશ્વ વિખ્યાત ભારતીય ક્રિકેટર સુનીલ ગાવસ્કરને હાથે ઉદ્ઘાટન કરાવેલ.

ચંદુભાઈ સાડીની સાથે સંગીત પણ લેતા આવ્યા અને 'શ્રુતિ' નામની સંસ્થા સ્થાપેલી. તેમના ભજન કીર્તન અને પ્રભાતિયાંની કેસેટો આજે લેસ્ટરનાં ગુજરાતીઓને ઘરે ઘરે ગૂંજી છે. તેમનું એક બીજું જમા પાસું એ છે કે ભારતથી આવતાં આપણા જાણીતા લબ્ધ પ્રતિષ્ઠિત લેખકો અને કવિઓ, જ્યારે લેસ્ટર આવે ત્યારે ચંદુભાઈનાં જ મહેમાન બને છે. તેમના દીકરા હેમંત અને તેમની દીકરી જેવી પુત્રવધૂ પ્રીતિનો તેમને પૂરેપૂરો સાથ મળે છે.

સાડીનાં કેઝનાં ઓસરતાં પાણી થતાં - સોનીઓ ચમક્યા. ઠેર ઠેર ટાગીના અને ઝરઝરેરાતની ટુકાનો ઊભી થવા માંડી. જે દેખીને ગોરાઓએ બેલગ્રેવ રોડને (જ્યાં સૌથી વધુ સોનીઓની લાઈનબંધ ટુકાનો છે) ગોલ્ડન માર્થલનું બિરુદ આપ્યું.

દિવંગત મંગળાબહેન અને તેમના પતિ ભગવાનજી લાખાણીએ ૧૯૭૫માં 'બોબી રેસ્ટોરંટ' નામની ગુજરાતી જમણની શાકાહારી હોટેલ શરૂ કરી. અહીં શરૂઆતમાં એક પાઉંડમાં ધરાઈને ખવાય એટલું ભોજન આપતા.

તે પછી ઘણી હોટેલો ખૂલી છે અને દારુનાં પબમાં પણ વેજ-નોન વેજ જમવાનું મળે છે. જમ્યા પછી પાનનાં શોખીનો માટે ૭-૮ પાનની ટુકાનો છે. સૌ પ્રથમ પાનની ટુકાન કેન્યાથી આવેલા પંડ્યા દંપતીએ 'ડુકા યા ટાંબુ' નામથી લફબરો રોડ ઉપર શરૂ કરી.

એક રીતે જોતાં લેસ્ટરનો ભૂતકાળનો રંગભેદ ભારતીયોને આશીર્વાદરૂપ બન્યો. ૧૯૭૦ સુધી અંગ્રેજીની ઘણી ટુકાનો અને ઘરો આ વિસ્તારમાં હતા. આપણા લોકો ટુકાનો અને મકાનો ખરીદવા માંડ્યા એટલે સ્થાનિક રહેવાસીઓ ભડક્યા. તેમને બીક હતી કે બાજુનાં મકાનમાં ઘઉં વણી પડોશી આવશે તો આપણા મકાનની કિંમત

ઓછી થઈ જશે! ટુકાનો અને મકાનો આમ આપણા ભારતીયોનાં હાથમાં આવવા માંડ્યા !

૧૯૭૨માં યુગાન્ડા દેશમાંથી એશિયન વસાહતીઓની હકાલપટ્ટી થતાં બ્રિટનમાં આવેલ ઘણાં કુટુંબો લેસ્ટર સ્થાયી થયાં. ટુકાનો અને ફેક્ટરીઓ આપણા લોકો ખરીદવા માંડ્યા. દિવાળી, ઈદ જેવા તહેવારોની જાહેર ઉજવણી થવા લાગી.

મંદિરો અને મસ્જિદો બંધાવા લાગ્યાં. ઘણી જગ્યાએ તો નહીં વપરાતાં ચર્ચોને આપણા લોકોએ મંદિરમાં બદલી નાંખ્યાં. 'પીપલ (પીપળાનાં ઝાડ ઉપરથી) સેન્ટર' જેવું સરસ સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર આપણી બહેનોની મદદથી બંધાયું. ૧૯૭૬થી આપણા ભાઈઓ-બહેનો સ્થાનિક રાજકારણમાં રસ લેતાં થયાં અને તેમાંથી ઘણાં કાઉન્સિલરો બન્યાં. તેમાંથી બે-ચાર લોકો મેયરપદે પણ ચૂંટાયા. આ લખાય છે ત્યારે લેસ્ટરનાં મેયરપદે આપણા એક મહિલા મંજુલા સુદ છે.

આપણાં ભારતીય ભાઈઓ અને બહેનોએ લેસ્ટરની શાન ફેરવી નાંખી છે. ફીશ અને ચીપ્સ ખાતાં અંગ્રેજી હવે આપણા વેજ-નોનવેજ ભોજનો ખાવાનું પસંદ કરતા થઈ ગયા છે.

લેસ્ટરમાં કોમી એખલાસ છે. બધા હળીમળીને રહે છે. ગુજરાતીઓમાં હજુ પણ જ્ઞાતિ પ્રથા છે અને દરેક જ્ઞાતિનાં પોતાનાં મકાનો પણ છે.

પરંતુ જ્ઞાતિ બાધ નથી. લોહાણાની દીકરી ભાટિયાના દીકરાને પરણે અને બ્રાહ્મણનો દીકરો મોચીની દીકરીને પરણે. મુસ્લિમ અને હિંદુ વચ્ચે પણ લગ્ન સંબંધો બંધાય છે. આપણી દીકરીઓ સામાન્ય રીતે સંસ્કારી, વિનયી અને વિવેકી છે અપવાદરૂપે કોઈક પબમાં દારુ અને સિગરેટ પીતી જેવા મળે છે - પ્રમાણ બહુ ઓછું.

આપણા ભાઈઓ પણ દૂધે ધોયેલા નથી. અહીં બીજાનાં પૈસા ખાઈ જવા, દેવાળું ફૂકવું, છૂટાછેટા લેવા જેવી બાબત રમત વાત થઈ ગઈ છે. અફસોસની વાત એ છે કે આપણી ૩૦-૪૦ વર્ષની પેઢી ગુજરાતી બોલી શકે છે પરંતુ બહુ ઓછા લોકો લખી, વાંચી શકે છે.

આપણે વેપાર ધંધાની શરૂઆતની ગણતરી કરીએ તો ૧૯૬૮ની સાલથી આપણાં ભાઈઓ-બહેનો વેપારમાં જોડાયાં. અત્યારનો ૨૦૦૮નો સમયગાળો થાય. આ સમય ગણીએ તો ૪૦ વર્ષનો સમયગાળો થાય. આ સમયમાં ભારતીય વસાહતે ગણનાપાત્ર સિધ્ધી હાંસલ કરી છે.

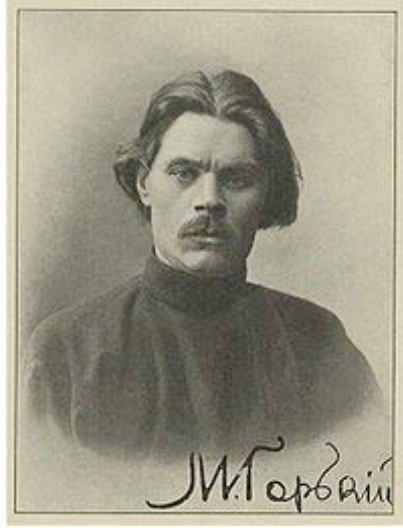
આપણી ભારતીય વસાહતનું ભાવિ અત્યારે ખૂબ ઉજળું જણાય છે. લગભગ બધા જ પ્રકારનાં ધંધા આપણા ભાઈઓનાં હાથમાં છે. સ્થાનિક પ્રજાને નોકરીઓ આપી લેસ્ટર પ્રત્યેનું પોતાનું ઋણ અદા કરે છે. ઋણ ફક્ત યાદ રાખવા માટે જ નથી હોતું - વખત આવ્યે એ ચૂકવી દેવું પડે છે.

[3, Elsadene Avenue, LEICESTER, LE4 7QT, U.K.]

અલેક્સેઈ મક્સીમોવિચ પેટ્રોવ ‘મક્સીમ ગોર્કી’ની જગપ્રસિદ્ધ નવલકથા, ‘મા’ (મૂળ રૂસી ભાષામાં, માતૃ) એક સત્યકથાના આધારે લખાઈ રોમાંચક કથા છે. રૂસી ક્રાંતિના એક સાધારણ લડવૈયા પ્યોતર ઝાલોમોવ અને તેની વીર માતા, આત્રા કિરીલ્લોવનાના અપરંપાર ત્યાગની, સબળ ને ઠોસ કામગીરીની અનેક વાત નવલકથામાં ગૂંથાઈ છે. સન ૧૯૫૫માં અવસાન પામેલા પ્યોતર ઝાલોમોવે પોતાના બહુ નજીક કર્જાનોવ્સ્કી પરિવારને લખેલા એક આખરી કાગળમાં, જીવનની પોતાની સમજણ અંગે આ શબ્દોમાં લખ્યું છે :

‘મારા અભિપ્રાયમાં ગુલામ જ્યારે પોતાની કંગાલ જિંદગીની બીક તજી દે અને આઝાદી ખાતર લડવાનો નિર્ધાર કરી લે, ત્યારે તેના હાથ જંજીરોમાં જકડાયેલા હોવા છતાં, તે મુક્ત માનવી બની જાય છે. હું ઈચ્છું છું કે કોઈ ગુલામ રહે જ નહીં, મને ગુલામો નથી ગમતા, મને તો લડવૈયાઓ ગમે છે, મુક્ત માનવીની નીડરતા ધરાવતા લોકો ગમે છે.’

આ વિશ્વવિખ્યાત સર્જકનો જન્મ નિઝ્હની નોવગોરોદ મુકામે ૨૮ માર્ચ ૧૮૬૮ના થયો હતો. દસ વરસની વયે એ અનાથ બની બેઠા હતા. ‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ’ના ખંડ ૬માં, હસમુખ બારાડીના અધિકરણ અનુસાર, માતાપિતાનાં અવસાન બાદ, થોડો વખત એ દાદા પાસે રહ્યા અને મજૂરીએ લાગ્યા. વહાણના તૂતક પર વાસણ માંજમાં, કોઈ બેકરીમાં પાઉરોટી શેકી અને પછી કારકુની કરી. બાર વરસની વયે એ એમના દાદીમાની શોધમાં ઘરથી ભાગી નીકળ્યા હતા. કહે છે કે એમનાં દાદીમાને સરસ રીતે વાર્તા કહેતાં આવડતું. દાદીમાના અવસાન બાદ, મક્સીમ ગોર્કીએ દેશમાં ભારે રખડપટ્ટી કરેલી. આ રીતે મેળવેલા અનુભવોનો, પાછળથી, પોતાના લખાણોમાં એમણે ઉપયોગ કરેલો છે. આ દિવસોમાં, વળી, એમણે તિક્કિલસનાં પ્રાંતિક અખબારોમાં પત્રકારત્વ કરેલું. ૧૮૮૨ના અરસામાં, એમણે ‘ગોર્કી’ ઉપનામનો ઉપયોગ પહેલવહેલો કરેલો તેમ જાણવા મળે છે. તે વખતના રશિયામાં જે સામાજિક જીવન હતું, તે બાબત તેમને ભારે અજંપો રહેતો અને તેના પ્રતિબિંબ તરીકે આ ઉપનામ આવ્યું હોય, તેમ માનવામાં આવે છે. સમાજવાદી વાસ્તવવાદી સાહિત્ય પ્રકારના સ્થાપક તરીકે એમને જાણવામાં આવે છે. વળી, તે રાજકીય ક્ષેત્રના એક અઠંગ કર્મશીલ પણ હતા. આનું છતાં, વિધિની ભલિહારી તો જુઓ, ૧૯૦૬થી ૧૯૧૩ અને ૧૯૨૧થી ૧૯૨૯ દરમિયાન, ઈટલીના કાપરી ગામમાં, દેશની બહાર, એમને વસવાનો વારો આવેલો. સોવિયેત સંઘની સાંસ્કૃતિક નીતિનો એમણે સ્વીકાર કર્યો તે પછી જ તે પોતાને મુલક વસવાટ માટે આવી શક્યા હતા. જે કે એમને રશિયા છોડવાની બંધી ફરમાવાઈ હતી. ૧૮ જૂન ૧૯૩૬ના દિવસે પાટનગર મોસ્કોમાં એમનો દેહાંત થયો હતો.

અંગ્રેજ કવિ, આલફ્રેડ ટેનિસનની (1809-1892) વિખ્યાત કવિતા, ‘રિઝપાહ’[Rizpah]ની પેઠે, મક્સીમ ગોર્કીની આ કૃતિમાં માતૃત્વના મૂળ મુદ્દાને ઉત્તુંગ શીખરે લઈ જવાયો છે. ‘મા પ્રત્યે ક્યારે ય દયાભાવ છૂટતો જ નથી.’ તેમ આ રૂસી લેખકે, એક દા, લખેલું. આશરે સો વર્ષ પહેલાં, ક્રાંતિકારી ચળવળમાં, ગરીબ મજૂરની અભાણ માના ક્રાંતિકારી ડાળા અંગે, એમણે ૧૯૦૭માં નવલકથા ‘મા’ આપી. આ નવલકથા, અતુલ સવાણીના ઉન્ન્ટ કસબને ઉઘારી આપતી ગુજરાતીમાં ય ઉપલબ્ધ છે. કહે છે કે, બોલ્શેવિક કારણવશાત ભંડોળ ઊભું કરવાના બહાને, અમેરિકા ગયેલા મક્સિમ ગોર્કીએ આડિરોન્ડેક પવર્તમાળામાં, આ પ્રશિષ્ટ નવલકથાનો મહદ્ અંશ લખેલો.

ઓ રસિયા ! આ રશિયા !!

હજુ ઝાઝો સમય તે ઘટનાને થયો જ નથી. માંડ પા સદી જેવડો જ સમગાળો થયો હશે. તે દિવસોમાં, અમદાવાદના રિલીફ રોડ પાસેના ઘીકાંટા ચાર રસ્તા પાસે, ‘પીપલ્સ બુક હાઉસ’ હતું. મુંબઈ સહિત દેશના બીજા શહેરોમાં પણ તેની અગત્યની શાખાઓ હતી. ભારતના સામ્યવાદી પક્ષ દ્વારા તેનું સંચાલન થતું. જ્યારે મોસ્કોમાં સોવિયેત રશિયાની ભુજરૂપે, ‘પ્રગતિ પ્રકાશન’ નામે, પહેલાં, અને પછી, ‘રાદુગા’ પ્રકાશન અસ્તિત્વમાં હતું. તેમાં હિન્દવી જાબાનોના અનેક માતબર અનુવાદકો સેવાઓ આપતા હતા. ગુજરાતીનું કામ બહુધા અતુલ સવાણીને શિરે હતું. એમણે ૧૯૭૬ના અરસામાં, ‘મા’ નામે, આ પ્રશિષ્ટ નવલકથાનો ગુજરાતી અનુવાદ [ISBN 5-05-001537-5] આપેલો.

ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળની વાસ્તવિકતાને સાહિત્ય સંગ્રામે કોઈક પ્રકારનો અજોડ સંબંધ છે. બર્કલી ખાતે આવેલી ‘યુનિવર્સિટી ઓફ કેલિફોર્નિયા’ના, સમાજશાસ્ત્ર તથા સ્વાધિક વિભાગના એક અભ્યાસી કેવિન ડેનિયલ વેરબેખના કહેવા મુજબ, કોઈ પણ સાહિત્યની રચના થાય, તે

પહેલાં, લેખક તે વિશે જે કંઈ કલ્પનાવિચાર કરે તે ય સાંપ્રત ઐતિહાસિક પરિબળોની અસરથી પર રહી શકતું નથી. જે તે સમયગાળાની ચોખ્ખીચટ્ટ તવારીખી નોંધો કરતાં આનું સાહિત્ય જ, વિશેષ ઝીણવટે, જે તે સમય અને સ્થળ અંગે રજૂઆત કરે છે. સર્જનાત્મક સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ વચ્ચેનો આ પ્રથમપહેલો બેઠો તફાવત જોવા મળે છે. લિયો ટોલ્સ્ટોય, લિયોનિદ એન્ડ્રેયેવ તથા મક્સિમ ગોર્કીના સાહિત્યસર્જનની વેરબેખ પછી તુલના ય કરી લે છે.

મક્સિમ ગોર્કીની લેખક તરીકેની ખ્યાતિ ધીમે ધીમે ઓસરતી જતી હતી, તેવા દહાડામાં, ૧૯૦૭ના અરસામાં, ‘મા’ લઈને એ આવ્યા. મૂળ રૂસી નવલ, ‘માતૃ’ હજુ બહાર પડે તે પહેલાં, ‘મધર’ નામે અંગ્રેજી અનુવાદ બહાર પડી ગયેલો. અને તેની ધારી અસર ઊભી થઈ. કૃતિ અને કૃતિકાર જાણે કે અહીંતહીં છવાવા લાગ્યા હતા.

‘મારા અભિપ્રાયમાં ગુલામ જ્યારે પોતાની કંગાલ જિંદગીની બીક તજી દે અને આઝાદી ખાતર લડવાનો નિર્ધાર કરી લે, ત્યારે તેના હાથ જંજીરોમાં જકડાયેલા હોવા છતાં, તે મુક્ત માનવી બની જાય છે. હું ઈચ્છું છું કે કોઈ ગુલામ રહે જ નહીં, મને ગુલામો નથી ગમતા, મને તો લડવૈયાઓ ગમે છે, મુક્ત માનવીની નીડરતા ધરાવતા લોકો ગમે છે.’

આશરે ૪૦૦ પાન વચ્ચે છવાયેલો આ અનુવાદ ચકાસવાનો અહીં મારો કોઈ જ ઈરાદો નથી, વળી, તે મારો વિષય પણ નથી. તેમાં તો હું કાયો ય પડું ! પણ એક વાત પાકી : હાથમાં લેવું ગમે તેવું આ પ્રકાશન તો જરૂર છે જ, પણ સાથે સાથે, આખને રુચે તેવું મુદ્રાંકન પણ અહીં થયેલું છે. અને આ બધું તે વખતના સોવિયેત રશિયામાં થયેલું, તે ખાસ સમજમાં લેવા જેવું છે. આખી ચોપડીમાં અનુવાદની ક્લિષ્ટતા તો દેખાતી નથી, પણ સાથે સાથે વ્યાકરણ, વાક્યરચના તેમ જ જોડણીની શુદ્ધતા ય આખિ વળગે તેવી છે. મૂળ પાઠને વફાદાર રહેવા માટે, અનુવાદકે રૂસી નવલ ઉપરાંત, તેના અંગ્રેજી અનુવાદને સતત કામમાં લીધેલો છે. ગુજરાતી અનુવાદ કરવા જતાં, શબ્દોની પસંદગીની જાળવણી પણ રૂચે તેવી છે. પહેલા પાન પરના આ બે ફકરાઓ આવો જ એક નમૂનો છે :

‘સાંજે આથમતા સૂરજનું થાકેલું તેજ ઘરોની બારીઓ ઉપર ઘડીભર થંભી જતું ત્યારે કારખાનું પોતાના કાળમીઠ પેટાળમાંથી લોકોને કચરાની જેમ બહાર ફેંકી દેતું. તેઓ વળી પાછા રસ્તે ડગલાં માંડતા - મેલા વેશ, કાળાં મેશ મોઢાં, ભૂખ્યા ચળકતા દાંત, મશીનના તેલની ચીકણી ગંધ મારતાં બદન. પરંતુ હવે તેમના અવાજમાં જેમ હતું

કવિતાનું કૂંડાળું
વર્ણાય ભાવવિશ્વ
સર્વાળું સંવેદન
આભડછેટિયા અભિવ્યક્તિ
ન્યાતીલું નિરૂપણ
મરજાદી મર્મ
ભદ્ર ભાષાકર્મ

અદ્યૂત
હડધૂત
વંચિત
શોષિત
પીડિત
વ્યથિત
કૂંડાળા બહાર

સમાજભિમુખ કવિતા ?
સમાજ એટલે અમે
પેલા નહીં
સમાજ એટલે પહેલા
છેલ્લા નહીં

બહુજનસમાજ તમારી કવિતાને અડતો નથી
કેમ કે
તમારી કવિતા બહુજનસમાજને અડતી નથી

•

અને ખુશી પણ વરતાતી હતી. દિવસની મહેનત પૂરી થઈ ગઈ હતી, ઘરમાં વાળુ અને આરામ તેમની વાટ જાઈ રહ્યાં હતાં.

‘દિવસને કારખાનું ભરખી ગયું હતું. મશીનોએ પોતાની જરૂર પૂરતી તાકાત કામદારોનાં તનમાંથી ચૂસી લીધી હતી. એક દિવસ ખતમ થઈ ગયો હતો. તેની એક પણ નિશાની બાકી નહોતી રહી. ઈન્સાને એક વધુ ડગલું પોતાની કબર તરફ ભર્યું હતું. પરંતુ હવે તેને આરામની આશા હતી, ધુમાડાથી ભરેલા પીઠામાં ખુશીઓ માણવાની અપેક્ષા હતી. તેના દિલમાં સંતોષ હતો.’

આ નવલકથામાં, છેલ્લે, પરિશિષ્ટ અપાયું છે. તે આમ ઉઘડે છે : પાવેલ વ્લાસોવને હદપારીની સજા થઈ છે અને તેને હજારો માઈલ દૂર સાઈબિરિયામાં કાયમી વસવાટ માટે જવાનું છે. તેની મા નીલોના ગેરકાયદેસર સાહિત્ય - પાવેલ વ્લાસોવે અદાલતમાં કરેલા ભાષણનાં ચોપાનિયાં - લઈને જતી હોય છે ત્યારે પોલીસના હાથમાં પકડાઈ જાય છે. તે પોતાની આસપાસ એકઠા થઈ ગયેલા લોકોને જિંદગીની સરચાઈ જણાવવાની કોશિશ કરે છે ત્યારે તેનું અપમાન કરવામાં આવે છે અને તેને માર મારવામાં આવે છે. તે જુલમગારોની સામે હાકલ કરે છે - ‘લોહીનો આખો સાગર પણ સરચાઈને ડુબાડી

છ
છળ છક્ક છકેલ છક્કો છક્કડ છણક છરોછટ્
છાવણી - રાહતછાવણી
છ વરસનો
છેમણડ
છોકરો
છિન્ન
એનું સર્વસ્વ
છીનવાઈ ગયું છે
માસ્તરે શાળાના હાજરીપત્રકમાંથી એનું નામ
છેકી કાઢ્યું છે
સમાજે એનો
છેદ ઉડાડઈ દીધો છે
છાપાની કોલમમાં
છીછરો કલમવીર
છોકરાનાં માબાપના હત્યારાઓને
છાવરી રહ્યો છે
છોકરો કહે છે :
છિછકલા
એકાદ દિવસ મારી સાથે
છાવણીમાં આવી રહે
છેટે નથી
છાવણીમાં રહ્યા પછી કદાચ તું
છાવરવાનું
આવરણવાનું
ઢાંકપિછોડવાનું
છોડે

નહીં શકે ! તમે તો અમારી ધિક્કારની લાગણીને વધારી રહ્યા છો, મૂરખાઓ !’

આ સામૂહી પ્રસંગ, રત્નમાં પ્રકરણમાં, સોજો છે, અને તે વાંચતાં, તેમાંથી પસાર થતાં, એક જુદા જ પ્રકારની અસર પેદા થાય છે, રોમરોમ જોમ ફૂટી નીકળતું હોય તેવો અનુભવ થવા લાગે છે. લાગે છે કે પોલીસ તેની ગળચી જ માત્ર દબાવતો નથી, આપણી ખુદની પણ ગળચી દબાતી હોય, તેમ અનુભવાય છે. ચોમેર તરફડિયાં અને ડૂસકાં સિવાય જાણે કે કશું ય વર્તાતું જ નથી !

પાનબીડું :

સુનેરી મૈને નિર્બલકે બલ રામ !
પિછલ્લી સાખ ભડું સંતનકી આડે સંવારે કામ
જબલગ ગજ બલ અપનો બરત્યો નેક સરો નહિ કામ
નિર્બલ લ્વૈ બલ રામ પુકાર્યો આયે આયે નામ
દુપદ-સુતા નિર્બલ ભઈ તા દિન ગલલાયે નિજ ધામ
દુશાસનકી ભુજ થકિત ભઈ વસન રૂપ ભયે શ્યામ
અપ-બલ, તપ-બલ ઔર બાહુ-બલ ચૌથા હૈ બલ દામ
સૂર કિશોર કૃપાસે સબ બલ હારેકો હરિનામ

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

મારો કાપો કરતું ટોળું આવ્યું
ઈસાઈ બાળકને સળગાવ્યું
કંકાલ ખાડામાં ઘાલ્યું
વિસામો ખાવા બેઠા
જીવ પડે ના હેઠા

હાંફળા ફાંફળા
ઊંચકે નોણ
ને સામે મરિયમ માગદાલેણ
એ આભ તરફ મીટ માંડે
ને ધરણી ધૂજવા લાગે
ખાડા પરનો પથ્થર ગબડી જાય
ને પેલું બાળક બેઠું થાય
ઈસુ સાદ સંભળાય :
મારો હાથ છે તારા માથે
હું સર્વકાળ છું તારી સાથે

[200 Halliwell Road, BOLTON,
Lancashire BL1 3QN]

oo

ખટમીઠા ચાણીબોર • દીપક બારડોલીકર

(૧)

ભેગા રહેવું હોય
તો દીવાલ નહીં
સેતુ બનાવો.
દીવાલ વિભાજિત કરે છે!
(૨)

પુષ્પ છે
તો ગળાના હારમાં ગૂંથાશે
યા કોઈની
વેણીની શૌભા બનશે.
કંટકનો
કોઈ ભાવ પૂછતું નથી !
(૩)

કોકિલા
સુમધુર ટલુકા કરે છે,
સૌનાં હૃદય હરે છે.
પરંતુ
નિંદા કરતી નથી,
વિક્ષેપક
કર્કશ કાગડાની !
(૪)

જળ ગૂંથો સંબંધોની;
કોઈ ખોટ નથી
આનંદમત્સરની !

[136 Stamford Street, Old Trafford,
MANCHESTER M16 9LR, U.K.]

રતિદાદાનું નામ લેતાં સ્મિત થઈ જાય છે. રતિદાદા એટલે ઈન્ટરનેટ ઉપર લેક્સિકોનના સ્થાપિતા. ઈન્ટરનેટ ઉપર 'ભગવદ્ગોમંડળ' કોશ મુકનાર ભડવીર. સાઉથ મુંબઈના એમના એક એકર જેવડા (લગભગ) મોટા એપાર્ટમેન્ટમાંથી અરબી સમુદ્ર દેખાય છે. પણુમુખાનન્દ હોલ જેવડા (લગભગ) મોટા સિટિંગરૂમમાં ફક્ત એક સોફા સેટ અને એક ટીવીનું ફર્નિચર છે. બેડરૂમમાં બેડ, બસ ! આખા નિવાસમાં એક ભિખારી સંન્યાસી જેવો અપરિગ્રહ આંખે વળગે છે. અને એક રૂમમાં છે દરિયા જેવડી (લગભગ) મોટી સ્ક્રીનનું મેકિન્ટોશ કમ્પ્યુટર, જેના ઉપર કિંગકોંગ જેવડા (લગભગ) અક્ષરે દાદા ઈ-મેઈલ દ્વારા તેમના પ્રકલ્પની લગામ સંભાળે છે. એક મદદનીશ, જ્યેશ્ઠકુમાર પટેલ અને બે અનુચરો રતિદાદાની રોજિન્દી સગવડો સાચવે છે.

રતિદાદાને ઓછું સંભળાય છે, એટલે તે ખુદ મોટા અવાજે તમને આવકારે છે. તેમને તમારે કંઈ કહેવાનું હોય તો તમારે લખીને કહેવાનું હોય છે. અઠ્યાસી વરસના આ અબજોપતિ ઉદ્યોગપતિએ આયખાનાં છેલ્લાં પચીસ વરસ ગુજરાતી ભાષાની આરાધનામાં વીતાવ્યાં છે. અને એક આંખમાં ખીજ અને બીજી આંખમાં વડાલથી બૂમ પાડીને તે ગગનવાલા(મધુ રાય પોતે)ને તડાવે છે કે - 'યુ આર ધ કલિપ્રટ !' યાને કે છેલ્લાં પચીસ વરસ ગુજરાતી ભાષાને સર્મપિત કરવાનું એકાદ નિમિત્ત આ નરાધમ ગગનવાલા પણુ લતા.

સન 1983માં (લગભગ) તેમને કમ્પ્યુટર ઉપર ગુજરાતી લખવાનો શોખ ઉપજેલો અને માઈક્રોસોફ્ટ, મેકિન્ટોશ, આઈબીએમ વગેરે મહાકાય કંપનીઓને તે બાબત સહાય માટે પુછાવેલું; પણુ કોઈએ સંતોષકારક જવાબ નહીં આપેલા. ત્યારે એમના સ્નેહી સ્વ. ગુલાબદાસ બ્રોકરે તેમને માહિતી આપેલી કે, લોસ એન્જેલસમાં મધુ રાય નામની ચીડિયા મેકિન્ટોશ કમ્પ્યુટર ઉપર ગુજરાતી ફોન્ટ બનાવે છે. તેમણે તત્કાળ લંડનથી ફોન કરી 'વલ્લભ' ફોન્ટ ખરીદવા ને ત્યારથી તેમના ભિખનો આરંભ થયેલો. નરાધમ ગગનવાલા તે પછી લંડન રહેવા ગયેલા ત્યારે તેમણે તેમની અટ્ટાલિકામાં લાલ મોગરીનું શાક જમાડી ટપકાં ટપકાંવાળા 'વલ્લભ' સ્ક્રીન ફોન્ટના સ્થાને છાપવા લાયક 'પોસ્ટસ્ક્રીપ્ટ' ફોન્ટ બનાવવા સમજાવેલા. કિન્તુ તે સમયે ગગનવાલા અંગત જીવનના પાતાળમાં પછડાયેલા હતા. રતિદાદાનું એવું સુચન હતું કે આ નરાધમે ગુજરાતી સ્પેલચેકર બનાવવું. તે ય બનેલું

નહીં. પરંતુ તેને માટે રોકાયા વિના રતિદાદાની ખોજ એકીચાસે ચાલુ રહી. તેમણે અન્યત્ર 'કલાપી' અને 'વિજિયા' વગેરે નવા ફોન્ટ્સ કરાવ્યા અને ફેલાવ્યા. ઈન્ટરનેટના આગમનથી પુલકિત થઈ તેમણે કોશનું કામ લાથમાં લીધું અને અનેક ઊથલપાથલ, મથામણો અને તકનીકી સુનામીઓ બાદ ઈન્ટરનેટ ઉપર ગુજરાતી ભાષાનો (ગુજરાતી-ગુજરાતી; અંગ્રેજી-ગુજરાતી અને ગુજરાતી-અંગ્રેજી) શબ્દકોશ - 'ગુજરાતીલેક્સિકોન' પ્રસ્તુત કર્યો. સાથે ગુજરાતી સ્પેલચેકર (જેડાણી સુધારવાનો સોફ્ટવેર) દાખલ કર્યો, તેમાં ગુજરાતી શબ્દો અને રૂઢપ્રયોગોના

મધુ રાય, 'યુ આર ધ કલિપ્રટ !' : રતિવાલ ચંદરિયા ઉવાચ

જ્ઞાનચક્ર જેવો ભવ્ય 'ભગવદ્ગોમંડળ' પણુ સામેલ કર્યો.

આજે 2009માં એમની પહેલ, આર્થિક સહાય અને ચૌદ વરસના કિશોર જેવી અદ્યમ ઊર્જા થકી ઈન્ટરનેટના સરિતાસાગરમાં ગુજરાતીનાં રત્નો જેવાં આ ઉત્પાદનો લહેરાઈ રહ્યાં છે. અને હલો, હજી તે યાત્રા હાંકી નથી. હવે રજૂ થનાર છે 'લોકકોશ' જેમાં જગતભરમાં પાંદડાંની નસની જેમ ફેલાયેલા ગુજરાતી લોકો, ટ્રેનિન્ડ નોલીમાં વાપરે છે તેવા સ્વાહિલી, અમિરિકી, ફિઝિયન, પનામેનિયન, યુરોપીયન, ઓસ્ટ્રેલિયન અલ્ફાઝથી ગુજરાતીનો શબ્દચરુ વિધવિધ શબ્દછટાઓથી છલછલશે. 'વિકીપીડિયા'ની શૈલીનો આ પ્રકલ્પ, ડબલ્યુડબલ્યુડબલ્યુ ઉપર જંગલની આગની જેમ ફેલાશે અને 'ધ્વજ પ્રકાશ'ને ઝળગ કરુંબી પ્રેમશૌર્ય અંકિત !

પચીસ વરસની આ ભાષાકૃયમાં રતિદાદાએ એક ક્ષેત્ર ભાષાવિદ્, ઉત્તમ ગજ્જર, બળવંત પટેલ, બાબુ સુથાર, સ્વામી અસંગ, હિમાંશુ મિસ્ત્રી, અશોક કરીણિયા અને બીજા અનેક સમર્થ અને કર્મઠ વિદ્વાનો અને તકનીકી માંધાતાઓને સામેલ કરેલા છે. એમની આ કલાણીનો સવિસ્તર ચિતાર 'કમ્પ્યુટરની કિલકે' નામક પુસ્તિકામાં છે.

રતિદાદા ઉત્સાહથી જણાવે છે કે એમનો આખો આ પ્રકલ્પ હાલ પાંચ ગુજરાતી બાળાઓ ચલાવે છે, અને તે પુસ્તિકા, તથા ગુજરાતીલેક્સિકોન, ભગવદ્ગોમંડળકોશ, 'સાર્થ જોડણીકોશ'ને અનુરૂપ ગુજરાતી સ્પેલચેકર અને મરોડદાર ગુજરાતી યુનિકોડ ફોન્ટ્સના દલ્લા સાથેની સીડી, જે માગે તેને વિના મૂલ્યે આપે છે. [gujaratilexicon.com] ગુજરાતીનો છંદ તમને લાગ્યો હોય અને ઊંમિ થઈ આવે તો કશુંક અનુદાન કરી શકો છો, અન્યથા વાપરો આ કોશ અને કરો તમારા આનન્દનું, સર્જનનું ને ઉત્સાહનું અનુદાન !

રતિદાદા પૂનમના દરિયાની છટાથી જણાવે છે કે, 'સાર્થ જોડણીકોશ'ને પંચોતેર વરસ થયાં, જેની માનો કે 50,000 પ્રત છપાઈ છે. 'ભગવદ્ગોમંડળ'ની કુલ સમજે કે 12,000 પ્રત છપાઈ છે. પણુ ઈન્ટરનેટના જાદુથી ઈ. સ. 2006માં પ્રસ્તુત 'ગુજરાતીલેક્સિકોન' (અને 'ભગવદ્ગોમંડળ') દુનિયાભરના આજે 33,00,000 ગુજરાતીઓ વાપરે છે.

શરૂઆતમાં ઈન્ટરનેટ ઉપર ગુજરાતી 'વેબ-લોગ' યાને (જાહેર ડાયરી) 'બ્લોગ' ત્રણુ લતા. આજે 'યુનિકોડ'ને કારણે ડબલ્યુડબલ્યુડબલ્યુ ઉપર 600 ગુજરાતી બ્લોગનાં ડમરુ વાગે છે ! તે

સંખ્યા રાતે ન વધે તેટલી દિવસે વધવાની છે ને દિવસે ન વધે તેટલી રાતે. ગુજરાતીના વિકાસ માટે ટેકનોલોજીનું આ કલ્પતરું અને રતિદાદાનો આ 'લોકકોશ' ગુજરાતી ભાષાનો ધ્વજ લહેરાવશે. ગુજરાતીઓને ઈજન છે કે એક વાર તે વેબસાઈટ <http://www.gujaratilexicon.com/> ઉપર લટાર મારી આવે અને ત્યાંથી 'ભગવદ્ગોમંડળ' <http://www.bhagwadgomandal.com/> (અને 'લોકકોશ'ની વેબસાઈટ <http://lokkosh.gujaratilexicon.com/>)ના જ્ઞાનસાગરમાં તરતાં તરતાં 'નિષ્ઠા' શબ્દનો અર્થ તપાસી જુએ. ...

જય જય રતિદાદા ! જય જય ગરવી ગુજરાત !

e.mail : madhu.thaker@gmail.com
(સૌજન્ય : 28 ઓક્ટોબર 2009ની 'દિવ્ય ભાસ્કર'ની 'કળશ' પૂતિમાંથી)

(સદ્ભાવ : 'સન્ડે ઈ-મહેફિલ' - વર્ષ: પાંચમું -
અંક: 178 - November 08, 2009:
અક્ષરાંકન: ઉત્તમ ગજ્જર -
uttamgajjar@gmail.com
નવેમ્બર 2009

ડાયસ્પોરાની એક વિરાસત : હીરજી ધરમશી શાહ

• વિપુલ કલ્યાણી

મધુકર રાંદેરિયા દીધી કવિતા, 'કમ્મર કસી છે'ની પહેલી કડી કંઈક આમ છે :

**ચલો આજ ભૈયા, ઉઠાવી લો લંગર,
સમંદરની અંદર ઝુકાવી દો કિસ્તી;
સલામત કિનારાના ભયને તજ દો,
તુફાનોને કહી દો કે કમ્મર કસી છે.**

ઉબાસંગથી કેન્ટન સુધીનો પ્રવાસ એમને માટે સીધાં જ ચઢાણનો બની રહ્યો હોય. ત્યારે એ ભાવનાશાળી યુવકના ય 'કલેવરને કણેકણ જુવાની વસી' જ હશે, કેમ કે એ તો 'સિંધૂડાના સૂરે ધૂમનારા' અને 'શંખનાદો કરી ઝૂઝનારા' બની રહેવા માગતા હતા. આ યુવાન એટલે હીરજી ધરમશી શાહ. આ મનેખનું, અખંડ જીવન આવું આવું પ્રતિબિંબ ઝીલતું અનુભવાયું છે.

સદા બહાર યુવાન તથા પ્રગતિશીલ સુધારાવાદી વિચારધારામાં રાચનારા હીરજી ધરમશી શાહે હમણાં ૧૪ ઓક્ટોબર ૨૦૦૮ના દિવસે ૮૬ વર્ષની વયે, વિદાય લીધી. પ્રકાશ ન. શાહ જેમને 'ડાયસ્પોરાની વિરાસત' ગણે છે તેવા આ હીરજીભાઈ અંગે જયંતભાઈ મેઘાણીએ, લાગલા, કહેલું : એ એક એવા માણસ હતા જેને માટે ખાસ પ્રકારના આદરભાવ અને પ્રેમભાવ મને રહ્યા છે. એ 'ડાહ્યું માણસ' હતા અને આપણા સૌ માટે 'પૂછવા દેકાણું' પણ હતા. જીવન પ્રત્યેની એમની રીતરસમ કંઈક નોખી જ હતી અને તેમાંથી પદાર્થપાઠ લેવા જેવો રહ્યો છે.

જાણીતા ગુજરાતી સાહિત્યકાર દિવંગત જ્યન્ત મ. પંડ્યાએ, સન ૨૦૦૦ની સાલમાં, લખ્યું છે : 'એક આપકર્મી માણસને જીવનમાં જે જે ધૂપછાંવ જોવાની મળે તે એમણે ઠીક ઠીક જોઈ લીધી હતી. તેમ છતાં, એમની ભાવનામયતાને આંચ આવી શકી ન હતી. ગુજરાતમાં, જામનગરની પાસે આવેલા ઉબાસંગ ગામમાં, ૨૭ માર્ચ ૧૯૨૩ના રોજ, હીરજીભાઈનો જન્મ થયો. માતા દેવીબહેન અને પિતા ધરમશી શાહ. પિતા ઝાઝું ભણેલા નહીં, પણ ગામમાં એ શિક્ષ્યા ગણાતા. અક્ષર સારા પણ ગામડામાંથી બહાર જઈ નહીં શકેલા. એમની શેઠાઈ પણ બે ટંકના રોટલાની ઉપર જઈ શકેલી નહીં.'

પિતા ધરમશીભાઈએ, સને ૧૯૩૩માં, સૌથી મોટા દીકરા પ્રેમચંદભાઈને આફ્રિકે કમાવા મોકલ્યા. તેનાથી ઘરને ટેકો મળવા માંડેલો, તેમ જ્યન્ત પંડ્યા લખે છે. અને ઉમેરતા એ લખે છે : પછી વારો આવ્યો, હીરજીભાઈનો. તેર વરસની ઉંમરે, ૧૯૩૬માં, એમણે ય મોમ્બાસાની વાટ લીધી. કોઈક વેપારીની પેઢીમાં રોજગારી કરી. સવારે સાત વાગે દુકાન શરૂ થાય અને દુકાન વધાવાય છેક

રાતે અગિયાર વાગે. વચ્ચે થોડો સમય જમવાનો મળે. નોકરી - રહેવું - ખાવું બધું એક જ સ્થળે ! સોળ કલાકની મજૂરીનાં છએક વર્ષ એ એમની વિદ્યાપીઠ. ઉબાસંગમાં મળેલા ચાર-પાંચ ધોરણના ભણતર ઉપર માળ બંધાયો તે મોમ્બાસામાં. ૧૯૩૯માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું. સાંજના છ વાગ્યા પછી મોમ્બાસા બંદરમાં બ્લેકઆઉટ જાહેર

હીરજીભાઈ અને મણિબહેન શાહ

થયો. એટલે નોકરીના રાત્રી ભાગમાં ફેરફાર આવ્યો. એ સમયગાળામાં રાત્રીશાળાઓ ચાલતી. તેમાં થોડું ભણવાનું મળ્યું, પણ વિશેષ ભણતર મળ્યું લાયબ્રેરીની સોબતમાં. જુઓ તો ખરા, જ્યન્તભાઈની કલમની કમાલ : 'સદ્ભાગ્યે, રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈની નવલકથાઓમાં એમને રસ પડ્યો. અને તેમાં ય 'ગ્રામલક્ષ્મી' હાથમાં આવ્યું, તેની સાથે મનનો મેરામણ ઉછળવા લાગ્યો. હીરજીભાઈને 'અશ્વિન' થવાનાં શમણાં આવવા માંડ્યાં. બીજી બાજુએ, મુંબઈમાં રહેતા એક ભાઈ તરફથી આઝાદીની લડત વિશેના પત્રો આવે. જંગે ચડેલા દેશની કૂચમાં ભળવા માટે હીરજીભાઈને સ્વદેશ જવાનું મન થઈ ગયું. એમાં મિત્રો, સગાંવહાલાંનો પ્રોત્સાહક ટેકો મળ્યો પછી ઝાલ્યા કેમ રહેવાય ?

અને પછી હીરજીભાઈ, ૧૯૪૩ના અરસામાં ભારત જાય છે અને મુંબઈસ્થિત આફ્રિકાની 'ગુલાબચંદ શાન્તિલાલ એન્ડ કંપની'માં કામે લાગે છે. ઘેર બેઠા, આઝાદીની લડતમાં કેવી રીતે ભાગ લઈ શકાય તેની ય પડપૂછ આદરે છે.

આમાં કોઈ મેળ પડતો નથી, અનુભવ મેળવવા એ વર્ધા સુધી લંબાય પણ છે. બીજી પાસ, આફ્રિકે ફેર જવાની તૈયારીમાં લપેટાયેલા હતા, એવાકમાં, એમને "જન્મભૂમિ"માં એક નોંધ જોવા મળી : 'ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ, આંબલા, નાનાભાઈ ભટ્ટના માર્ગદર્શન હેઠળ યુવાન, ઉત્સાહી અને દેશભક્તિની ધગશ ધરાવનારા યુવકો માટે એક ગ્રામસેવક તાલીમવર્ગ શરૂ કરે છે. ભારતની સ્વતંત્રતાની લડતમાં જરૂર પડ્યે ભાગ લઈ શકે અને સ્વતંત્રતા પછી રચનાત્મક કામોમાં રચ્યાપરચ્યા રહેવાની ઈચ્છા ધરાવતા યુવાનોને તેમાં જોડાવાનું આમંત્રણ છે.'

હીરજીભાઈને જાણે કે ગોળ મળ્યો ! પોતાની લાયકાત ટૂંકી પડે તેમ જાણતા છતાં, એમણે તો અરજ કરી કાઢી. જવાબ આવ્યો : હાજર થઈ જાઓ. અને હીરજીભાઈએ આંબલાની વાટ પકડી. ૨ ઓક્ટોબર ૧૯૪૩ થી ૨ ઓક્ટોબર ૧૯૪૪ - એક આખું આ વરસ એમણે ગ્રામસેવક તાલીમવર્ગ ખાતે ખતવી કાઢ્યું. અજંપો અનુભવતા એમના દૃઢ્યને શાતા વળી. એમાં હીરજીભાઈને જીવન જીવવાની દૃષ્ટિ લાધી. પોતાના શેષ જીવનના ઘડતરમાં એમણે આ દૃષ્ટિને કામે લગાડેલી. પરિસ્થિતવશાત, રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં જોતરાઈ જવાનું હીરજીભાઈ માટે વ્યવહારુ નહોતું, તેથી ત્રણ વર્ષના ગાળે, નાનાભાઈ અને મનુભાઈની રજા લઈને એ કર્મભૂમિ આફ્રિકા પાછા વળી ગયા. તે ૧૯૪૬ની સાલ હતી. ૧૯૪૭ના અરસામાં વિવાહ થયા, લગ્ન થયું. એ ખાદીધારી યુવાન માટે આદર્શનો એક મેરુ દક્ષિણામૂર્તિએ જોગવી આપેલો. કોઈ પણ જાતના નાહકના ખર્ચ વિના હીરજી શાહ પોતાની મનપસંદ યુવતી મણિબહેનને પરણવા મનથી તૈયાર હતા. પરિવાર સાથે હતો નહીં; તેમને તો વરોખરો જરૂરી હતો. જામનગર જિલ્લાના પડાણા ગામે જન્મેલાં અને નાની વયે માવતર સાથે મોમ્બાસા આવી થાળે પડેલાં મણિબહેનને પણ આ ફાવતું હતું. બંને મક્કમ રહ્યાં.

લગ્ન પછી, હીરજીભાઈ ધંધાને પલોટવા લાગ્યા. ધંધો સ્થિર થતો ગયો, વિસ્તરતો ગયો. માલ મેળવવાને સારુ હીરજીભાઈની ખેપ પણ ચોમેર પથરાતી રહી. હિન્દુસ્તાન ઉપરાંત અગિન એશિયાના દેશો સુધી એ પોતાની ત્રિજિયાને ફેંટવી ગયા. આ દરમિયાન પત્ની સંગાથે યુરોપનું ય પરિભ્રમણ થયું. ૧૯૬૫માં ટાંઝાનિયાના વેપારી મંડળના એક પ્રતિનિધિ તરીકે અખાતી દેશોની તથા ચીનની પણ યાત્રા એમણે કરેલી. વેપારવણજની સૂઝબૂઝ એમને ભારે. ટાંઝાનિયામાં 'અરુશા ડિક્લેરેશન'ને પગલે સમાજવાદી વાઝોડું ત્રાટક્યું; માલમિલકત અને ધંધાપાને અસર થવા બેઠી.

એમણે ધંધાનું કેન્દ્રસ્થાન સલુકાઈએ કેન્યામાં ફેરવી કાઢ્યું. આ સમયગાળો મણિબહેન તથા હીરજીભાઈ માટે સંક્રાંતિકાળનો હતો. પહેલું સંતાન, દીકરી, શ્રીલેખા અને બીજું સંતાન, દીકરો, નીલેશ. તે બંનેને એ વિલાયત ભણવા મોકલેલાં છે. બીજી તરફ, ૧૯૭૧ના અરસામાં, મોટાભાઈ પ્રેમચંદભાઈનું મૃત્યુ થાય છે. વેપારવાણજની સમગ્ર જવાબદારી હીરજીભાઈને શિરે આવી. પુત્ર નીલેશભાઈ ધીમે ધીમે તૈયાર થયા, અને પછી, દૂરદેશીએ નાયરોબીમાંથી ધંધાને ખીલવી જાણ્યો. ત્રીસ વરસ પહેલાં 'ટાર્પો'ની શરૂઆત હીરજીભાઈએ કરી; આજે નીલેશભાઈના માર્ગદર્શન હેઠળ, નાયરોબીમાંથી, 'ટાર્પો'નું સામ્રાજ્ય વિકસનું ભાળીએ છીએ. નાયરોબી, અરુશા, કમ્પાલા અને ઉસુમ્બરા ખાતે ય 'ટાર્પો'ની આણ વર્તાય છે. નીલેશભાઈ, પિતા હીરજીભાઈને ટાંકીને કહેતા હતા : 'સમયની સાથે વહેવું જોઈએ, નહીં તો સમય આપણને હડસેલી આગળ વહેતો રહે છે'.

૧૯૮૩થી હીરજીભાઈએ બ્રિટનમાં વસવાનું રાખેલું. જયન્ત પંડયા, સન ૨૦૦૦માં, લખતા હતા : ગરીબીમાંથી છૂટવા દેશ છોડેલો. લાચારીથી છૂટવા દત્તક દેશને વેગળો મૂક્યો. હવે આજે જે દેશના શાસનને યોગ્ય ગુલામી માનેલી ત્યાં સ્વતંત્રતાનો ઉચ્છવાસ મેળવે છે ! એની મુક્ત હવામાં દેશ યાદ આવે. જામનગરનું ડબાસંગ યાદ આવે. મોમ્બાસા અને દારેસલામ યાદ આવે. પરંતુ એ બધાંની વચ્ચે યાદ આવે ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ અને આંબલા. જાણે કે કવિ 'કલાપી'એ ગાયું છે તેમ, હીરજીભાઈને સાડુ પણ, 'માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એ ય એક લલાણું'.

હીરજીભાઈ શાહ ઘણી બધી રીતે ખરેખાર માણસ હતા, જાણે કે મુઠ્ઠી ઊંચિરા માણસ. માણસાઈની દોમદોમ સાદ્યબી એમનામાં ભરી પડી હતી. જીવનના મધ્ય પ્રવાહમાં સતત તરતા રહેલા હીરજીભાઈએ ટાંઝાનિયા, કેન્યા, ભારત તેમ જ વિલાયતમાં પાયાગત અનેક પ્રવૃત્તિઓને સક્રિયપણે હૂંફેટકો આપ્યા કર્યા છે. પરંતુ તે ક્યાં ય પૂરવચ્ચ હોય જ નહીં. એ તો પછીતે ય ગોત્યા જડે તો જડે. વળી, એમનું વાંચન પણ અમર્યાદ. "કોરિયું"ની જેમ "મિલાપ"ના પણ જબ્બર ટેકદાર. અનેકોના ઘર સુધી એમણે આ સામયિકો પહોંચાડેલાં. મહેન્દ્રભાઈ મેઘાણી તો કહેતા હતા કે દુનિયાભરની એમની આ વેળાવેળાની રખડપટ્ટીને 'રવાડે મને હીરજીભાઈએ જ ચડાવ્યો છે'. આફ્રિકાના વસવાટ ટાંકણે 'શિશું કુંજ'ની રચનામાં ય તે પહેલવહેલા હાજરાહજૂર. ઈન્દુભાઈ દવેના ભારે મોટા ટેકદાર. તેવું જ એમણે આ મુલકે આવીને કર્યું. 'શિશું કુંજ' ઉપરાંત, 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી' તેમ જ "ઓપિનિયન"ની પ્રવૃત્તિઓને પણ તેવા જ હૂંફેટકા એમણે દીધા છે.

દંપતીને ચાર સંતાન. શ્રીલેખા, નીલેશ, કીર્તિ અને રીટા. થોડાં વરસો પહેલાં કીર્તિનો દેહાન્ત થયેલો. બીજી પાસ, શેષ સંતાનો પરિવારવૃંદ સમેત પણ ઘણી બધી રીતે વિકસતાં રહ્યાં છે. પ્રકાશ ન. શાહ, અબીહાલ, મણિબહેનને નામ લખતા હતા : હીરજીભાઈ જેડે સામાન્ય પરિચય કરતાં કંઈક જુદો અને ઊંડો ભાવ બંધાયો હતો. જે કે, રૂબરૂ નહોતો મળ્યો ત્યારે પણ વડીલ મિત્ર મનુભાઈ પંચોળી સાથેની વાતોથી તેમ જ વિપુલભાઈ સાથેની વાતચીતમાંથી એમની એક સદ્દેય આકૃતિ મનમાં બંધાઈ હતી, અને પ્રત્યક્ષ મળવાનું થયું ત્યારે ઓર ઘેરા રંગો પુરાયા હતા. મારા જેવા ટૂંકા ગાળાના સંબંધીને જે ધક્કો લાગતો હોય તો પરિવારવૃંદની લાગણીની તીવ્રતાનો કોઈ હિસાબ જ નથી.

એક બાબતે મનની મનમાં રહી ગઈ. ... હીરજીભાઈ સાથે વિપુલભાઈ - નીલેશભાઈ જેવા થોડા મિત્રો જાણે તાપણું તાપતા બેઠા હોય તેમ વાતો કરે અને જીવનના નાનામોટા વળાંકો દરમિયાન એ જાત, જમાત અને જમાનાને કેવી રીતે જોતા થયા એનો વિશ્રંભ વાર્તાલાપ ચાલે તો કેવું સાડું. ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પૈકી જે લોકોનાં વિશ્વનાગરિક જેવું 'હીર' પડેલું વરતાયું એમની સાથે આવો વિચારવિનિમય ચાલુ અને નવી પેઢીની રીતે બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે.

પાનબીડું :

નવી સાલ પૂછે જતી સાલને કે કહી તું શકે શા થશે હાલ મારા જતી સાલ ઝુકી કહેતી અનાદિ મને તો સુણાયે દુબારા દુબારા

- બાલમુકુન્દ દવે

ગુફ્તગૂ -

ગઈકાલનું ગાણું ક્યાં સુધી ગાયા કરવાનું ?

• દીપક મહેતા

અમારા બહુભાઈ બાગમાં, હવે વૃક્ષોનાં પાનની સાથોસાથ, પુસ્તકોનાં પાનાં પણ ફરફરવા લાગ્યાં છે. બાગના એક ખૂણામાં નવું નક્કોર વાચનાલય શરૂ થયું છે. એટલે આજકાલ અમારી મંડળી મળે ત્યારે એકબીજાને પહેલાં પૂછાય છે: કું પુસ્તક વાંચો છો હમણાં? આજે પેસ્તનજી પસ્તાકિયા આવ્યા, એટલે સવાઈલાલે તેમને એ સવાલ પૂછ્યો. પેસ્તનજી ઉવાચ: આય ગુજરાતી રાઈટર્સને થયું ય સું? મેજેરિટી રાઈટર્સ નોસ્ટાલ્જિયાના પેશન્ટ બની ગયાચ. પોતે નાદા હુતા ત્યારે વિલેજમાં કેવા સુખચેનમાં રહેટાંટા, સિટીમાં આવીને કેવા દુખી, દુખી થઈ ગયાચ, તેનાં જ રોદણા રડિયા કરે ય. શેખભાઈ કહે: પણ બાળપણની સ્મૃતિઓ એ તો કોઈ પણ લેખક માટે ખાણ જેવી હોય છે. અમે પૂછ્યું: પણ શેખભાઈ, એ ખાણ ક્યાં સુધી ખોદા કરવાની? આસપાસ બીજું પણ કંઈ છે કે નહીં, અનુભવવા જેવું, લખવાં જેવું. શાંતિલાલ હવે વાતમાં જોડાયા. કહે: તમારા આ લેખકો ય કમાલ છે હો! ગામડું છોડીને રહેવા આવે શહેરમાં, શહેરનાં બધાં સાધન સગવડ ભોગવે, પણ વખાણ કરવાનાં આવે ત્યારે 'મારું ગામડું.' એ ય ને કેવી પનિહારીઓ દૂરના કૂવે ભર ઉનાળે પાણી ભરવા જતી, ને સવારના પહોરમાં કેવો ઘંટીનો રણકાર સંભળાતો, ને ખેડૂતો કેવા હળ હાંકતા હાંકતા ગીતો લલકારતા. બસ, આવી જ બધી વાતો કર્યા કરે, અને શહેરને તો દીધા કરે મણ મણની ગાળો! હિમાંશુભાઈએ ટાપસી પૂરી: પાછા રોદણાં રડ્યા કરે કે મારા બાળપણનું ગામડું બદલાઈ ગયું, ક્યાં ખોવાઈ ગયું? હવે તો ગામડામાં ય નળ આવી ગયા એટલે પનિહારીઓ કૂવે નથી જતી. ઘણાં ઘરોમાં ઘંટી ય જોવા નથી મળતી. અને ખેડૂતો તો ગજવામાં મોબાઈલ રાખીને ટ્રેક્ટર ચલાવતા થઈ ગયા! આજે તો ગામડું પણ શહેર જેવું બનવા મથે છે.

અમે કહ્યું : પણ કોઈએ પનિહારીને પૂછ્યું કે બહેન, ઘરમાં નળ હોય તે તને ગમે કે દૂરથી કૂવામાંથી પાણી ભરવાનું ગમે? કોઈએ ઘરની વહુવાહુને પૂછ્યું કે તને આટાની ચક્કી પર જઈ લોટ દળાવી આવવો ગમે છે કે ઘરમાં ઘંટીનાં બે પડ વચ્ચે પીલાવું ગમે છે? કોઈએ ખેડૂતને પૂછ્યું, કે તને ટ્રેક્ટર ગમે કે કાળી મજૂરી કરવી પડે તેવું હળ?

ખેમરાજભાઈ કહે: આ લેખકો તો જાણે કહેતા હોય છે કે અમને જોવાની મજા આવે એટલા ખાતર તમે પહેલાંની જેમ જ મજૂરી કર્યા કરો. અમે તમારે વિષે લખાણો લખશું, છપાવશું, પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા કમાશું. હિમાંશુભાઈ કહે: પરિવર્તન એ તો જીવનનો સ્વાભાવિક ક્રમ છે. અને શું માત્ર ગામડાં જ બદલાયાં છે? શહેરો પણ નથી બદલાયાં? પચાસ વરસ પહેલાંનું મુંબઈ આજે ક્યાં એવું ને એવું રહ્યું છે? સ્મૃતિયમમાં મસાલો ભરીને સાબર કે નીલગાયને જોવા માટે સાચવી રાખે છે તેમ ગામડાંને હતાં તેવાં ને તેવાં રાખી મૂકવાની વાત કરે છે, ઘણા લેખકો તો. અમે કહ્યું : અને ઘણા લેખકોના તો વિચારો પણ જૂનવાણી જ રહ્યાં છે. સ્ત્રી પાત્રને પરણાવી ન દે ત્યાં સુધી તેમને ચેન ન પડે કારણ હજી તેઓ માને છે કે છોકરીની જાતને લગન કર્યા વગર તો કેમ ચાલે? અને પરણ્યા પછી શેર માટીની ખોટ રહી જાય તો તો જાણે એ પાત્રનો જન્મારો એળે ગયો! આજે ગામડાંમાં પણ લગન કર્યા વગર સ્ત્રી રહી શકે છે અને બાળક ન હોય તો દત્તક લઈ શકે છે એ જોવા તેઓ તૈયાર જ નથી!

પેસ્તનજીએ પૂછ્યું: આય ટમારા રાઈટર્સ બોમ્બે, સોરી, મુંબઈ, અમદાવાદ જેવાં સિટીઝની લાઈફ વિષે કેમ નથી લખતા? આજની જનરેશન વિષે કેમ નથી લખતા? અમે કહ્યું : કારણ તેમને આંખ છે, પણ દ્રષ્ટિ નથી. એમની વાતોમાં તો હજી આજે ય કોલેજિયન છોકરી આછી ભૂરી કે ગુલાબી સાડી પહેરીને પ્રેમી સાથે સેન્ડવિચ ને કોલ્ડ કોફી ઝાપટે છે! શાંતિલાલ કહે: એમને કોણ પૂછે કે ગઈકાલનું ગાણું ક્યાં સુધી ગાયા કરવાનું?

(સદ્ભાવ : 'વર્ડનેટ', "મુંબઈ સમાચાર", ૫ નવેમ્બર ૨૦૦૯)

e.mail : deepakmehta@gmail.com

સત્તાનું સરવૈયું

• યનિશ મહેતા

મેળવેલી સત્તા અને મળેલી સત્તા, એ બેમાં ફરક જમીન અને આસમાન જેટલો છે. ધનના બળથી કે શારીરિક બળથી સત્તા મેળવેલી હોય છે, જ્યારે પ્રેમની તાકાતથી સત્તા મળેલી હોય છે. જેમણે ધન અને બળથી સત્તા પ્રાપ્ત કરી હોય છે, તેમને અંદરથી સત્તા ગુમાવી દેવાનો ભય સતત રંજાડતો રહે છે. જ્યારે જેમને સત્તા પ્રેમની તાકાતથી મળેલી હોય છે, તેમને એ સત્તા ગુમાવવાનો ભય હોતો જ નથી. કારણ, એ વસ્તુ એમની હતી જ નહીં, અનાયાસે જ કોઈએ આપેલી હોય છે. કોઈની આપેલી ચીજ અગર કોઈ પાછી માંગી લે તો એમાં દુઃખ અને ભયનું નામોનિશાન હોવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી.

ધન અને બળપૂર્વક મેળવેલી સત્તા માત્ર ભોગ ભોગવવા માટે જ હોય છે, જ્યારે પ્રેમપૂર્વક મળેલી સત્તા સદા ય ત્યાગ માટે જ તૈયાર રહે છે. જબરજસ્તીથી મેળવેલી સત્તામાં માણસ બળીને છેવટે પાક થઈ જાય છે, જ્યારે પ્રેમથી મળેલી સત્તામાં માનવી સૂર્યની જેમ ઝળહળી ઊઠે છે. ધન અને બળથી મેળવેલી સત્તા એ માત્ર નર્મ ગાંડપણ જ છે, જ્યારે પ્રેમથી મળેલી સત્તા એ શાણપણપૂર્વક કરેલાં સુકમોનું જ ફળ છે. સત્તાની સાંઠમારી એટલે પ્રજાના વિશ્વાસની ઊઠાંતરી ! અને પ્રજાના વિશ્વાસની ઊઠાંતરી એટલે સમજવું કે તમે પોતે તમારી પોતાની જાતને જ છેતરી છે. જ્યારે પ્રેમમાં ઊઠાંતરી કે અવિશ્વાસની કોઈ સંભાવના જ નથી હોતી. કારણ, આપ મેળે મળેલી ચીજ મેળવવા કોઈ કપટ કે છેતરામણીને સ્થાન જ નથી હોતું. સત્તાની સાંઠમાં કંને છૂટી જતાં સહેજ પાણુ સમય લાગતો નથી, જ્યારે પ્રેમની ગાંઠ તો એક વાર બંધાયા પછી કઠી ય છૂટતી નથી. સત્તાની સાંકળમાં જકડાઈ જવા કરતાં પ્રેમના પીંજરામાં પૂરાઈ રહેવું વધુ લાભદાયી છે.

આજે જ્યાં જુઓ ત્યાં ધન અને શારીરિક બળના ઉપયોગથી સત્તા મેળવવાનું ગાંડપણ તરેહ તરેહના આતંક ફેલાવી નિર્દોષ પ્રજાનું લોહી રેડી રહ્યું છે. આ પાગલ આતંકવાદીઓને પ્રભુએ કઈ માટીથી ઘડ્યાં છે કે અસંખ્ય ભલા ભોળા માનવીઓના આંસુની વર્ષાથી તેઓ સહેજ પાણુ પલળતા નથી ! માત્ર અશ્રુથી જ નહીં, સાથેસાથે લોહીના ધોધમાર ફૂવારાથી પાણુ આ, માટીના પાગલ પૂતળાંઓ ઢેર થવાનું નામ લેતાં નથી !

ઈશ્વર કેમ રામ-કૃષ્ણ-અઘ્લાડ કે ગાંધીનો અવતાર લઈને પ્રગટતો નથી ? કેમ હાથમાં સંયમનો થાળ લઈને આવા પાગલ આતંકવાદીઓને પ્રેમનો પ્રસાદ આપવા ધરતી પર ઊતરતો નથી ? શું એને પાણુ આવા બિભત્સ ખેલો જઈને રોમાંચ થાય છે ? આ માત્ર હેયાવરાળ નથી, પાણુ પ્રેમની એક મજબૂત પાળ બાંધવાનો એક નમ્ર પ્રયાસ માત્ર છે.

ટૂંકમાં, જે ધન અને બળથી મેળવેલું છે તે માત્ર સત્તા જ છે, બીજું કંઈ જ નથી. જે પ્રેમથી મળેલું છે તે માત્ર સેવા જ છે, સત્તા નહીં.

અંતમાં, મેળવેલી સત્તાને હિટલરનું જ નામ આપવું પડે, જ્યારે મળેલી સત્તાને, (સેવાને) મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી જ કહેવું પડે !

[516/517, Parekh Market, 39, J.S.S. Road, Opera House, MUMBAI - 400 004, India]

oooooooooooooooo

- એતાનશ્રી

• “ઓપિનિયન”માં તમારા સાહિત્યિક ચાખખા અને પ્રવીણ શેઠના દાવા સામે તમારું અડગ વલણ નોંધપાત્ર છે. વળી, તાન્ગાનીકાની આઝાદી વખતનો તમારો ફોટો અને ભાષણનો લહાવો ખરેખર રોમાંચ થયો.

- દીપક ધોળકિયા

dipak.dholakia@gmail.com

હું અહીંની સાહિત્યિક દુનિયા સાથે જોડાઈશ

• “ઓપિનિયન”નો આખો અંક, નિરાંતે, શબ્દે શબ્દે વાંચ્યો. એક તો આવતાંવેંત મને તમે અંક મોકલી આપ્યો એનો આનંદ અને મને અત્યારે આવા નિરાંતવા વાંચનની જરૂર પાણુ,

અદમભાઈનો લેખ ખારસો માહિતીપ્રદ છે. ઉવિશ કોઠારી, અવનિનું અમૃત, હરપાલ રાણા, મંગુભાઈ પટેલ, દીપક મહેતા, આશા બૂચ, ‘એતાનશ્રી’, ગૌરાંગ વૈદ્ય અને પ્રવીણ ન. શેઠ ... બધાને વાંચ્યા. મજા પડી..

“ઓપિનિયન”/ Opinion

‘ઓ રશિયા ! આ રશિયા’ - લેખ બહુ રસપ્રદ લાગ્યો. એમના આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓ વિશે વિગતે હવે જાણવા મળશે (તમારા આવતા લેખમાં) એવું લાગ્યું. જરૂર લખજો.

સરોજબહેનના પત્ર પરથી મને હરનિશભાઈનો લેખ અને આનંદરાવની વાર્તા વાંચવાનું મન થયું. ગયા અંક નેટ પર વાંચવા મળે ?

નિરંજનાબહેન ‘હેરો વિમેસ એસોસિએશન’નું ઘણું સારું કામ કરે છે. એમની પ્રવૃત્તિઓ વિશે વધુ જાણવું ગમે એમનું ઈમેઈલ એડ્રેસ મળી શકે કે ?

સૌથી વધારે રસપ્રદ લાગ્યું, ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જન, પ્રકાશન અને અનુવાદ - એ લેખ સાથે જ બ્રિટનના ગુજરાતી સમાજની દશા અને દિશા બતાવે છે. લખનારનું અસ્તિત્વ એમાં ભારોભાર પ્રગટ થતું હોય અને સાથે સાથે વિષયની પકડ આટલી જબરી અને વિષય સાથે પૂરેપૂરી નિરબત વ્યક્ત થતી હોય એ વાચકને માટે બહુ મોટી વાત છે. વિપુલભાઈ, તમારી રસાળ શૈલી, વાચકને સીધી બથ ભરી લેતી તળ ભાષાની શબ્દાવલિ અને પ્રયોગો, જે મને હંમેશાં બહુ ગમે છે એ તો ખરું જ બીજું કારણ એ ય ખરું કે હવેની નવી પરિસ્થિતિમાં મારે અહીં એટલે કે સ્કોટલેન્ડ વધારે આવવાનું થશે અને એ રીતે વધારે રહેવાનું પાણુ ... સ્વાભાવિક રીતે જ હું અહીંની સાહિત્યિક દુનિયા સાથે જોડાઈશ.

સાથે જ ખૂબ આભારી છું. “ઓપિનિયન”ની વેબ એડીશન મેળવવા માટે શું કરવાનું ?

- લતા હિરાણી

e.mail : latahr55@gmail.com

પાણુ એ કોઈએ સ્નેહની સાંકળ snap નથી કરી

• “ઓપિનિયન”ના બે જુદા જુદા અંકોમાં, ડાયરપોરા વિશેના મારા બે જુદા જુદા લેખો સ્થાન આપવા યોગ્ય લાગ્યા તે મારે માટે આનંદની વાત છે.

એ બંને લેખોમાંની વિચારણા ઠીકઠીક રૂઢ એવી વિચારણાથી જુદી પડે છે. બધાં લોકો એ વિચારણા સાથે સંમત ન પાણુ હોય. હું કંઈ અનેક દેશોમાં ફર્યો નથી, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં સળંગ એક વર્ષ રહેવાનું બન્યું હતું ત્યારે અમે એવે સ્થળે હતાં કે આસપાસના પાંચ માઈલના વિસ્તારમાં કોઈ ભારતીય ન હતું - પછી બે વાર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાની મુલાકાત લીધી છે ત્યારે પરિસ્થિતિ જુદી હતી. યુનાઈટેડ કિંગડમની ત્રણ મુલાકાતો લીધી છે. તેમાંની પહેલી, સન ૧૯૬૫ની માત્ર સાત દિવસની હતી અને તે લંડન પૂરતી જ મર્યાદિત હતી - જે કે ત્યારે પાણુ અમે ત્રણેક ભારતીય કુટુંબોને મળ્યાં હતાં. એમાંથી બે પાછાં ભારતવાસી બની ગયાં છે. કુસુમબહેન વડગામા ત્રીજાં હશે. એ હજી ત્યાં જ છે. અને એમણે કોઈ પુસ્તક લખ્યાનું વાંચ્યું છે. બનતા સુધી “ઓપિનિયન”માં જ. એમને પુષ્પાના અને મારા સ્નેહ વંદન કહેવા વિનંતી કરું છું.

પ્રો. જૈનવાળો પ્રસંગ, મારે મને, revealing છે. બંને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે ભેદ છે. ૧૯૮૨માં હું ઈંગ્લેન્ડ હતો ત્યારે, મારા ગુજરાતીપ્રેમી મિત્ર જૉન ઈવાન[John Ewan]ને ઘેર બેત્રણ રાત રહ્યો હતો. એ જૉનના ૮૩ વર્ષના પિતા એકલા રહેતા હતા. જૉન અને એનાં પત્ની meals on wheelsની - વૃદ્ધોને ખાવાનું પહોંચાડવાની - સમાજસેવા કરતાં હતાં. આથી મિત્ર મારો જ દાખલો આપું : અમારી સાથે અમારો પુત્ર અશોક અને એની પત્ની, મીનાક્ષી, એમનો પુત્ર પાર્થ અને એની પત્ની, દર્શાંગી અને એમનો દસ વર્ષનો પુત્ર પ્રાંશુલ રહે છે. Generation gap તો છે જ, પાણુ એ કોઈએ સ્નેહની સાંકળ snap નથી કરી. આવા દાખલાઓ ભલે ઓછા, પાણુ જોવા મળવાના ખરા.

‘કોલંબસને કેડે’ નામના મારા પ્રવાસના તથા અમેરિકાનિવાસના વર્ણનના પુસ્તકમાં, ત્યાંનાં વિદ્યાર્થીઓ-વિદ્યાર્થિનીઓ કેટલી છૂટ ભોગવે છે તેનો એક દૃષ્ટાન્ત મેં થોડી વિગતે વર્ણવ્યો છે. છોકરાઓ છોકરીઓને ‘જોવા’ જાય અને અર્ધા કે પોણા કલાકના મિલનને અંતે લગનની હા-ના નક્કી કરે છે તેના કરતાં એ સાવ સાવ જુદું જ છે. આવા કેટલાક સાંસ્કૃતિક ભિદો, કદાચ, આપણને એ સમાજ સાથે પૂરા એકરૂપ થતાં અટકાવતા હોય એવું ન બને ? ભેદો છે, એ હકીકત છે જ.

તમે “ઓપિનિયન”ને wind up કરો છો એ જાણ્યું. મણિલાલ દ્વિવેદી, આનંદશંકર ધ્રુવ અને ઉમાશંકર જોશી આ બાબતમાં તમારા પૂરોગામીઓ છે.

તમારાં માતૃશ્રીના અવસાન પ્રસંગે પત્ર લખી શકાયો ન હતો. સંતાનો મૂકીને જનાર વડીલો ધન્ય છે એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે, તે સાવ ખોટી નથી. અલબત્ત, જેને ખોળે આપણે ઉછરેલા તેનું જવું આપણને આઘાત આપે જ.

અને ભૂતકાળ સાથેની કડી પણ એની સાથે તૂટી જાય. એમને મારી અંજિલ આપું છું.

- દુષ્યન્ત પંડ્યા

[‘Sannidhi’, 5/Patel Colony, Road 4, JAMNAGAR - 361 008, India]

અનેકોએ મનતરંગોને વહેવા દીધા છે

• તમે “ઓપિનિયન”નું મુદ્રિતીકરણ સમેટી લેવાનો આખરી નિર્ણય કર્યો તેનો અમને રંજ છે. આ નિર્ણયથી ઘણા બધા લોકોને તમે નારાજ કર્યા છે, તે તમે જાણતા જ હશે. અને તેમ છતાં, જીવન આગળ ધપતું રહેવાનું જ છે.

“ઓપિનિયન” પ્રગટ કરવાને સારું યુનાઈટેડ કિંગડમના ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં તમારું માનસ્થાન રહેવાનું જ છે. ધસમસતા પ્રવાહની સામે તરવાની તમારી આ તરકીબ રહી છે અને વળી તમે કેટકેટલાંના હૃદય જીતી લીધાં છે. એ દરેકને આ ખાલીપો સતાવતો રહેશે. તમે વાચકો સમક્ષ અનેક પ્રકારની વિધવિધ સામગ્રીનો યાજ પેશ કરવાનો રાખ્યો છે, અને તે સઘળા ઉપર આ ‘એતાનશ્રી’ની જગ્યા, જ્યાં અનેકોએ પોતાના મનતરંગોને વહેવા દીધા છે.

વારુ, માર્ચ ૨૦૦૮ના અંકમાં, કવિ વિનય કવિની રચના મનને બહુ જ સ્પર્શી ગઈ :

‘સલામ છેલ્લા’ દોસ્તો, આપી રહ્યો છું,
મૃત્યુને મારા હર્ષથી આજે વધાવી રહ્યો છું
ન માસૂમ આંખોને દુઃખ દેશે બે આંસુથી
જિંદગીએ દીધેલા દર્દ હું મિટાવી રહ્યો છું

- મનુ ચંદરિયા

e.mail : manu@comcraft.com

લોકસમજણ પરે જ સુધારવા સક્રિય થઈએ

• માર્ચ ૨૦૦૮નો અંક હૃદયસ્પર્શી રહ્યો. રાધાબા ‘સ્વ’ને સર્વમાં ભેળવી દેનાર આદર્શ નારીનું સહજ રીતે પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ભારતીય નારી પત્નીનો દરજ્જો પામતાની સાથે જ નાની વયમાં જ પત્ની, માતા, વહુની ભૂમિકામાં કુટુંબમાં સહજતાથી - સરળતાથી જિંદગી પઝવના ટૂંકડાની પેઠે ગોઠવાઈ જાય છે રાધાબાની સાથે સાથે ચંદનબાના વ્યક્તિત્વની સુવાસ પણ વાચકોનું મન ભરે એવી છે. બંને બાને કોટિ કોટિ પ્રણામ તીવ્ર ઈચ્છા હોવા છતાં, ‘જાહેર સ્મૃતિ ઓચ્છવ’માં હાજરી ન આપી શકાઈ, એનો ઊંડો ખેદ હંમેશાં રહેશે.

જનનીની જોડ’ જેવું અજોડ કાવ્ય દરેક બાળક પોતાની માતાના સહવાસ દરમિયાન એની મૂંગી ભાષામાં અહોભાવથી ભિજઈને રચાતું હોય છે. એ ભાવને વાચ્યા આપનારા કવિ બોટાદકરનું ભાવવિભોર કરતું એ ગીત મારી આટલી ઉંમરમાં અશ્રુધારા વહાવ્યા વિના એકેય વખત હું ગાઈ કે વાંચી શકી નથી.

રાધાબાનું ચેપી હાસ્ય ઉત્તરોત્તર દરેક કુટુંબમાં ઉતરે, સૌને હસાવે, હૃદયથી હસાવે, એમના સુંદર વ્યક્તિત્વને એ હાસ્યથી ઓળખીએ, હંમેશાં યાદ કરીએ, વંદન કરીએ ... વિપુલભાઈના જીવનકાર્યને સાહિત્યક્ષેત્રે સાધેલ અજોડ સિદ્ધિને વધાવતું કુલં પવિત્ર ... જનનિ કૃતાર્થા ભાવથી ભરેલું એ હાસ્યથી એમની નાનકડી છબી “ઓપિનિયન”માં શોભે છે.

કન્સરવેટિવ પક્ષના વડા ડેવિડ કેમેરૂનને પ્રથમ સંતાનના અવસાનનો અહેવાલ એક સચોટ પયગામ આપે છે કે વિકલાંગ બાળકોને ‘પૂર્વ જન્મના પાપનું ફળ’ કહી માતાપિતાને આવા બાળકો સજરૂપે મળે છે એમ આજ્ઞાસાર કરતી આપણી વિચાર પરંપરાને ન અનુસરી, જરા જુદા દૃષ્ટિકોણથી વિચારીએ. વિકલાંગ કેમ થવાય છે એ મુદ્દો જતો કરી એ બાળકની દેખભાળની જવાબદારી કુદરતે જોને સોંપી છે, એ વ્યક્તિ પરનો ભગવાનનો વિશ્વાસ ગાણીએ, ભરોસો માનીએ તો એ બાળકની પૂરેપૂરી કાળજી લેવામાં એક અજબનો સંતોષ મળે. આમ આવા બાળકો ધરાવતા કુટુંબો અસહિષ્ણુતા અને પૂર્વગ્રંથિ વેઠે છે એ માટે લોકસમજણ પરે જ સુધારવા સક્રિય થઈએ.

- કલ્પના ભરત પાઠક

[44 Wallington Road, Sevenkings, ILFORD, Essex IG3 8QQ, U.K.]

દૃષ્ટિનો વ્યાપ વિશ્વવિભૂતિમત્તાને આંબે છે

• “ઓપિનિયન” સળંગ અંક ૧૭૧ વાંચી પૂરો કર્યો ત્યાં તેના પછીનો અંક, હજુ મારી ઈ.મેલમાં અકબંધ પડ્યો છે. પ્રકાશ ન. શાહના શબ્દોમાં “ઓપિનિયન” (“સામાન્ય ગુજરાત”) વૈશ્વિક સંદર્ભમાં ગુજરાતની અસ્મિતા ઉજાર કરતું બની રહેશે એ આકાંક્ષામાં હું મારો પણ સૂર સામિલ કરું છું. તમારી

“ઓપિનિયન”/ Opinion

દૃષ્ટિનો વ્યાપ વિશ્વવિભૂતિમત્તાને આંબે છે તેવું દર્શન “ઓપિનિયન”ના ઈતિહાસથી સ્પષ્ટ છે.

અંક ૧૭૧માં, ‘એક નાથીનું નિદાન’માં ઉલ્લેખ પામેલ રાજકોટની નહેરુ અને ઈન્દિરા ગાંધીની જાહેર સભામાં એક કિશોર તરીકે હું પણ ઉપસ્થિત હતો. લેખના તત્ત્વનું સત્ત્વ આજે પણ એટલું જ સાંપ્રત છે. લેખક અને અનુવાદક બંનેને અભિનંદન. ‘શ્રુતિ આર્ટ્સ’ રચયિતા ચંદુભાઈ મટાણીને મળવા જેવા માણસ બનાવતો લેખ તમારો જ હશે, તેમ માનું છું. ક્યારેક જરૂર મળીશું. સમાન રસ છે એટલે મન થાય છે કે ‘પાંજી માડુ’ને મળીએ. ‘નારી સંવેદના અને ઉત્થાન’ કારણોની મથામણ છોડી ભાવિની પગથાર નક્કી થાય તો ઉત્થાન આકાંક્ષા સંતોષાય.

‘હા, અમે ડાયસ્પોરા’ તમારું ધ્યેય, અને સતત પ્રયાસ. ‘સાહિત્ય સંસદ’ની બેઠકમાં પોતાને પ્રતિષ્ઠા અપાવે તેવા પોતાના નિબંધો વાંચવાનું ત્યજી અન્યની ડાયસ્પોરિક રચના રજૂ કરે તેવા વિપુલભાઈ આપોઆપ માનના અધિકારી બની જાય. ડાયસ્પોરા અને તે સાહિત્ય અંગે મારા પોતાના વિચાર અને અભિપ્રાય છે. અને તે ક્યારેક ચર્ચામાં જરૂર વ્યક્ત થશે.

પારસી લોકો અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અંગે નાનકડાં લખાણમાં ‘અહોભાવ અદા કરતાં તેમણે પોતાનો ફેટો કાઢી અરદેશર કોટવાલના ચરણે ધરી દીધો હતો’. અહીં ઈતિહાસ છે કે અભિવ્યક્તિની ખામી છે ? જે ફેટાની પૂજા પેઢી દર પેઢી થતી હોય તે ચરણે ન ધર્યો ન હોય - પહેરાવ્યો હોય કે ભેટ આપ્યો હોય.

પ્રકાશ ન શાહના આ શબ્દો ‘ભલા ભાઈ, કોણ સમજાવે તમને કે માતૃભાષા બાબતે વિવાદ ન હોય, સહજ પ્રીતિ ખચિત હોય.’ પ્રકાશ શાહના લેખ અને વક્તવ્યોમાંનું લાઘવ તેમની વિશેષતા છે. આ શબ્દોમાં ‘ભલા ભાઈ’માં વેદના જ ઘણું કહી જાય ચે.

અને અંતમાં વિપુલભાઈ ! અહીં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ન્યુ જર્સીમાં છું. એક સભા ‘સર્જક સાથે એક સાંજ’માં જવાનું થયું. ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય - લખાણોને નવી દિશા મળે તેવું કંઈક કરવાની ધગશ સાથે રામ ગઢવી અને હરનિશ જનીના પ્રયત્નો દાદને લાયક રહ્યા.

— કનુ સૂચક

e.mail : kanubhai@hotmail.com

..... તેમ તેમ તીવ્રતા વધતી જાય છે

• ૨૬ ઓક્ટોબર ૨૦૦૮ના અંક સાથે ‘વાર્તાની છાજલી’ વાર્તાસંગ્રહ મળ્યો. તેમાં પંકજની વાર્તા ય આમેજ છે તે જોઈને બહુ જ પ્રસન્ન થઈ છું.

૨૬ માર્ચ ૨૦૧૦ની તારીખ જેમ જેમ નજીક આવતી જાય છે, તેમ તેમ તેની તીવ્રતા ય વધતી જાય છે. આજું છતાં, સ્વાભાવિકપણે, સમયની સાથે આપણે ય કદમ મીલાવવા જ પડશે.

- કીર્તિદા જોશી

[94, Heol Costell Coety, Litchard Hill, BRIDGEND CF31 1PX, U.K.]

તે બધી મજા ઈન્ટરનેટમાં ક્યાંથી ?

• “ઓપિનિયન” સાથે ‘વાર્તાની છાજલી’ વાર્તા સંચય મળ્યો. ખરા દિલથી, ખૂબખૂબ આભાર - તમારો, ઉપેન્દ્ર ગોરનો, રમણભાઈ પટેલનો, વલ્લભભાઈ નાંઢાનો. તેમણે અથાગ મહેનત કરી, પસંદ વાર્તાકારની વાર્તાઓનો સંચય કરી તે દરેકની વાર્તાઓને ન્યાય આપી, પુસ્તકસ્વરૂપે તૈયાર કરી, “ઓપિનિયન”ના દરેક વાચકને અર્પણ કર્યું. આ ખરેખર પ્રશંસા અને ધન્યવાદને લાયક છે. તે દરેકને ફોન કરીને મારા દિલની લાગણી વ્યક્ત કરવાની તાલાવેલી છે. અને તમને તો શું કહેવું ? સામા પૂરે નાવડી ચલાવી, ૧૫ વર્ષ “ઓપિનિયન” ચલાવ્યું. અફસોસ ! હવે તે બંધ થાય છે. અમારા જેવા ઈન્ટરનેટની ભાષા જાણતા નથી, તેને માટે જે અંક હાથમાં લઈને વારેવારે અમુક લખાણ વાંચતા રહેવું. તે બધી મજા ઈન્ટરનેટમાં ક્યાંથી ?

મારો પુત્ર, ઘણીવાર, કહે, ‘મમ્મી, તમે કમ્પ્યુટર શીખો. તમને ઘણું જાણવા મળશે. તમારા લેખકોની ચોપડીઓ ય વાંચવા મળશે. પણ હું હંમેશાં કહું કે મને તો ચોપડી હાથમાં લઈને વાંચવાની મજા આવે છે, તેવી તેમાં ન જ આવે.

મારે તમને એક બીજી વાત પણ પૂછવી છે. અમારા ચેઝન્ટમાં, લાઈબ્રેરીમાં ફક્ત એકથી દોઢ હાર જ ગુજરાતી પુસ્તકો છે. એમાં ૭૫ % તો ના ગમે તેવા લેખકોનાં પુસ્તકો છે. મારો પુત્ર મને મારા ગમતા લેખકોનાં પુસ્તકો કમ્પ્યુટરમાંથી ગોતી અંકે કરાવી આપે. પણ તેમાં જે હર્ટ્કુર્શરમાં જે પુસ્તકો હોય તે જ મળે. અને દરેક પુસ્તક દીઠ ૫૦ પેન્સ ખર્ચ થાય. મને વાંચવાનો ખૂબ

શોખ છે, પરંતુ મારા ખાસ લેખકોનાં જ પુસ્તકો. તે જેમ અંગ્રેજી પુસ્તકોનું વાન (હરતી ફરતી લાઈબ્રેરી) આવે. તેવું ગુજરાતી પુસ્તકો માટે ન થઈ શકે ? ભલે, બેથી ત્રણ મહિને એક વાર આવે; તો અમારાં જેવાંને લાભ થાય !

અમારી સ્થાનિક લાઈબ્રેરીમાં જઈ મેં તો વાત કરી જોઈ : ગુજરાતી વિભાગમાં ક્યાં અને કેવાં પુસ્તકો જોઈએ તેની યાદી કરી આપવા માટે એચિયક સેવા આપવાની મેં તૈયારી દર્શાવી. તે વિભાગ સંભાળવાની પણ તૈયારી બતાવી. પણ તે લોકો કહે, તમે તે ના કરી શકો. કારણ કે તમે લાઈબ્રેરિયનનો કોર્સ નથી કર્યો. પુસ્તકો બદલવાનું કહ્યું તો કહે, વરસે એકાદ વાર જ બને !

ખરેખર, ગુજરાતી પુસ્તકો તો આપણાં જેવાં વડીલો જ વાંચે. નાની ઉંમરના તો થોડુંધણું ગુજરાતી વાંચી જાણે. ભંગાર જેવાં પુસ્તકો હોય છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી આમાં શું કરી શકે ? ... મેં તો મારા મનની વાત લખી છે. લખવાનો ય મહાવરો નથી. વાંચવાની લત મારા દિવંગત પતિએ લગાડી છે. તે સારું છે. તેમના ગયા બાદ આ રીતે પુસ્તકો વાંચી સમય પસાર થાય છે.

— હીરાલક્ષ્મી ગિરધરલાલ સુદ્રા

[Jamuna Kunj]. 5, Garlands Close, Russels Ride, CHESHUNT, Hertfordshire EN8 8TR, U.K.]

પારસ્પરિક અહેસાન

• “ઓપિનિયન”ના સ્થગિત થવા ટાણે ‘વાર્તાની છાજલી’ પ્રગટ કરનાર સંપાદક ત્રિપુટીની દીર્ઘદૃષ્ટિ આવકારદાયક છે. આથમતો ઝાંખો સૂરજ દરિયામાં ડૂબતા નિસાસો નાંખે છે, તેવી લાગણીને નજરઅંદાજ કરતાં મોસંબીના રસનું ટોનિક ધરી, માદળિયું બાંધી જેવાના ઉપચાર કરી, ખડા થવાની જિંદગીના ધબકારા ઝીલતી વાર્તા વાગોળવા જેવી ખરી. પ્રસંગોપાત એમની વાર્તા પ્રગટ કરનાર “ઓપિનિયન” વૈચારિક માધ્યમ બન્યું છે, જે અહેસાનરૂપી લેખાય.

‘વાર્તાની છાજલી’ની છાબડી યથાટાણે વાચકવર્ગ અને તંત્રી સમક્ષ ધરી છે, તે પારસ્પરિક અહેસાનદર્શી થયું છે. વાર્તાસંગ્રહ વાચકવર્ગના હાથમાં પડતી કૃતજ્ઞતાની લાગણી અનુભવે છે.

સાંપ્રત વ્યસ્ત સમાજના ભાષા-સંસ્કૃતિ અને જીવન શ્રેણીને વાર્તારૂપી આકાર અપાવ્યો છે. ઉપેન્દ્ર ગોર, રમાણભાઈ પટેલ અને વલ્લભ નાંઢાને વાચકગણના એક ઘટક તરીકે મુબારકબાદી આપું છું. જેમની કૃતિ, સ્મૃતિરૂપે ચિરંજીવી બની રહેશે.

- હીરાભાઈ મ. પટેલ

[67 Newark Road, LUTON, Bedfordshire LU4 8LJ, U.K.]

જ્યાં કદરની જરૂર હતી ત્યાં કદર કરી છે

• ‘વાર્તાની છાજલી’ પુસ્તક મળ્યું. આભાર. ... પુસ્તકના અને ટપાલખર્ચના જે થાય તે માંગી લેશો. ગુજરાતીઓના પ્રિય શબ્દો : સરસ, મક્ત, તરત - એ ત્રણ છે. તે તમે જ મને શીખવડેલા !

અમદાવાદનાં મકરન્દભાઈ અને શિરીનબહેનના પુસ્તક વિષે શું થયું ? અહીં હતાં ત્યારે મારું એક પુસ્તક ફ્રી લઈ ગયાં હતાં. સામે મને તેમનું પુસ્તક મોકલશે તેમ કહેતાં હતાં !

‘વાર્તાની છાજલી’ પુસ્તક માટે ઉપેન્દ્રભાઈ ગોર, રમાણભાઈ પટેલ અને વલ્લભભાઈ નાંઢાને હાર્દિક અભિનંદન. તેમણે આ પુસ્તક “ઓપિનિયન” અને તેના વાચકોને અર્પણ કરી માતા સરસ્વતીની ઉત્તમ સેવા કરી છે. તેમણે બહુ જ સરસ ચીલો પાડી, જ્યાં કદરની જરૂર હતી ત્યાં કદર કરી છે.

પુસ્તકનું મુદ્રણ બહુ જ સરસ છે. તમે “ઓપિનિયન” બંધ કરવાની તૈયારીમાં છો, તેને બદલે આ ત્રણ લેખકો, ભૂમિગમથી બીજા બે લઈ, તેને સોંપી દો, તો ઘણું સરસ. હાથમાં છાપું રાખી વાંચવાની મજા છે, તે કમ્પ્યૂરમાં નથી.

- વનુ જીવરાજ સોમૈયા

[3 Elsadene Avenue, LEICESTER LE4 7QT, U.K.]

તટસ્થપાણું એક સાધન તરીકે વાપરવાના દિવસો હવે ગયા છે

• ગાંધીજીને રસ્તે ચાલવાના પ્રયાસ કરનારા તરીકે અમને કેટલીક મૂંઝવણ છે. તમારે ત્યાં બ્રિટનમાં ગાંધીજીનાં નામ સાથે ચાલતી કેટલીક હોટેલોમાં અને રેસ્ટોરાંમાં માંસ અને મદિરા આપવામાં આવે છે. કેર્ટ્રીંગ્ટન રોડ તેમ જ ગ્રેયજ ઈન પર આવેલી આવી બે રેસ્ટોરાંને મેં તાજેતરમાં આ મતલબના કાગળો લખ્યા છે :

સાહેબો, તમે જાણો છો તેમ, ગાંધીજી તો શાકાહારી હતા અને મદ્યપાન પણ કરતા નહોતા. એમની સ્થિતર નિષ્ઠા પ્રત્યે અનાદર રાખી, તમે એમનાં નામ અને કામનો લાભ મેળવતા મેળવતા માંસ અને મદિરા વેચો છો.

“ઓપિનિયન”/ Opinion

એથી અનેક લોકોની લાગણીને ભારે આઘાત પહોંચે છે. મહાત્માને હણી નંખાયા તેટલું શું ઓછું હતું કે હવે તેમની યાદનું ય ઉલ્લંઘન કરવું પડે છે ? અનૈતિક વર્તનવ્યવહારને સારું તટસ્થપાણું એક સાધન તરીકે વાપરવાના દિવસો હવે ગયા છે. માટે આ સૂચનાનો આદર કરવા વિનંતી છે.

- પોલી ડ્રીટ્સાસ (ક્યુબેક, કેનેડા)

e.mail : polly dritsas@hotmail.com

(અનુસંધાન છેલ્લા પાન પરથી)

હવે હું ઘેર આવી ગઈ છું. તમારી ઓફિસમાં બંધું વ્યવસ્થિત પડ્યું છે. હું કલાકો સુધી ત્યાં બેસીને તમારી સ્મૃતિઓને વાગોળું છું, તમે તમારા કમ્પ્યુટર પર બેસી કલાકો સુધી કામ કરતા અને હું આવી ચૂપકીથી ચલાનો કપ તમારી બાજુમાં મૂકી જતી. અને ઘણીવાર પાછી આવતી ત્યારે અડ્યા વિનાનો એ કપ ત્યાં જ પડેલો જોતી. તમારા જીવનમાં કામનું મહત્ત્વ કેટલું જબરજસ્ત હતું તે હું જાણું છું.

તમે આટલા કાર્યનિષ્ઠ હતા એટલે હું આમ નિષ્કાર્ય બેસી રહું એ તમને નહીં જ ગમે. મારે જીવવું પડશે અને રેલટ્રેક પાસેથી તમારા મૃત્યુ અને મારી ઈજા માટે જ નહીં, પણ અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામેલી બીજી છ વ્યક્તિઓ અને સિત્તેર ઈજા પામેલાં લોકોને વળતર મળે તે માટેની ઝુંબેશ મારે ચાલુ રાખવી જ પડશે. વકીલ તરીકેની કારકીર્દિમાં આટલાં વર્ષો સફળતા મેળવી તે શું હવે એમને એમ બેસી રહીશ ?

તમને ખબર છે, ગૌતમ, જે લેબર સરકારને આપણે વોટ આપીને જીતાડી હતી તેમણે જ એવો કાયદો દાખલ કર્યો છે કે વળતર મેળવવાના દાવાઓમાં ‘ફ્રી લીગલ એઈડ’ નહીં મળે. હા, પણ એમાં એક અપવાદ તેમણે રાખ્યો છે કે કોઈ મોટો અકસ્માત થાય તો કદાચ મળે પણ ખરી. પણ એમના માટે કાયદાની દૃષ્ટિએ આપણો અકસ્માત ‘મોટો’ નથી ગણાતો, કેમ કે તેમાં રાષ્ટ્રીય સ્તરે જન્મતાને રસ નથી. હડત ચલાવવાનું મનોબળ મારામાં નથી રહ્યું, પણ નહીં લડું તો તમે નારાજ થશો જ તેની મને ખાતરી છે. તમારા વિયોગના દર્દને સહન કરવા આ પ્રવૃત્તિમાં મન પરોવીશ તો થોડી રાહત મળશે. વળી જીત થશે તો તમે કેટલા ખુશ થશો, તે પણ હું જાણું છું.

•••

તે દિવસે હું ખૂબ ખુશ હતી. આખરે અમારા ત્રણ વર્ષની મહેનતને અંતે અમારી જીત થઈ અને નેટવર્ક રેલ - રેલટ્રેક હવે તેમનો એક ભાગ છે - ના અધિકારીઓએ કબૂલ કર્યું છે કે આ અકસ્માતની જવાબદારી તે લોકો લે છે. જ્યું ગૌતમ, એ લોકો એમ નથી કહેતાં કે અકસ્માત માટે તેઓ જવાબદાર છે ! કેટલી નફક્ટાઈ ! હજુ તો કોને કેટલું વળતર મળશે એ નક્કી કરતાં કેટલો યે સમય નીકળી જશે !

•••

આજે સવારે હું ઊઠી અને મને થયું કે તમને તમારા મોબાઈલ પર ફોન કરું. તમે હયાત નથી એ વિચાર મગજમાં હોવા છતાં હું તમને ફોન કરવા આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી. પણ મોબાઈલ નંબર મને થોડો યાદ હતો ? હા, મારી ડાયરીમાં મેં આપણા બંનેનાં નંબરો લખ્યા છે. ડાયરી તો જડી પણ એમાં નંબરો નહોતા. હવે ? મારે તમને ફોન કરવો જ છે, તમારો અવાજ સાંભળવો જ છે. પણ તમારાં વ્યવસ્થિત ખાનાંઓ ખૂંદીને ગઈ સાલની ડાયરી શોધવા જેટલી મારામાં હામ નથી.

હું શું કરું હવે ?

•••

નિરાશ થઈ ધૂસકે ધૂસકે રડતી નિષ્ઠા ગૌતમના ડેસ્ક પર માથું ઢાળી રડતી પડી રહી.

લન્ય અવરમાં નિષ્ઠાને દરરોજ મળવા આવતી સ્નેહા પોતાની માતાના માથે ધીરેધીરે પ્રેમથી હાથ ફેરવવા લાગી.

ચમકીને નિષ્ઠા તેની તરફ વળીને રડમસ સાદે બોલી, ‘સ્નેહા, તારા પપ્પાને મોબાઈલ પર ફોન કરવો છે પણ નંબર નથી જડતો. હું શું કરું ? તારા મોબાઈલમાંથી જોડી આપને, બેટા !’

‘મમ્મી, પપ્પાના નંબર પર મેં ૧૦ મે ૨૦૦૨ના દિવસે જ ફોન કર્યો હતો, પણ સામેથી જવાબ આપવાવાળું કોઈ નહોતું.’

(આ એક સત્ય ઘટના પરથી “ગાંધીયન”માં આવેલા એક પત્રનું રૂપાંતર છે. પાત્રોનાં નામ બદલાવી ગુજરાતી કુટુંબની વાત હોય તે રીતે લખ્યું છે અને અમુક જગ્યાએ થોડો ઘણો ઉમેરો કે ફેરફાર કર્યો છે.)

[72A Long Lane, ICKENHAM, Middlesex UB10, U.K.]

નવેમ્બર 2009

૧૫ માર્ચ ૨૦૦૫

મારા અતિ પ્રિય ગૌતમ

આ પત્ર તમે વાંચવાના નથી તે જાણ્યા છતાં ય લખવા બેઠી છું. શું કરું હૃદયમાં કોઈ સોયો ભોંકી ફેરવી રહ્યું હોય અને જે પીડા થાય તેવી અકથ્ય પીડા થઈ રહી છે. તમને બધું વિગતવાર નહીં કહું ત્યાંસુધી મારો વલોપાત સમશે નહીં, મારી પીડા મટશે નહીં.

ગૌતમ, યાદ છે એ ગોઝારો દિવસ ?

૧૦ મે ૨૦૦૨ના દિવસે સેન્ટ પાન્ક્રાસથી

૧૨.૪૫ વાગ્યે ઊપડતી ટ્રેનમાં આપણે બેઠાં ત્યારે સ્વપને પણ ખ્યાલ નહોતો કે આજુ બનશે. આપણા મિત્ર રમેશની ૭૦મી વર્ષગાંઠની ઉજવણી માટે આપણે કેમ્બ્રીજ જઈ રહ્યાં હતાં. કોણ જાણે ક્યારે ય નહીં અને આજે આપણે ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટ લીધી હતી. સમય ઘણો હતો એટલે સારી એવી વાચનસામગ્રી લઈ આપણે ડબ્બામાં ગોઠવાયાં હતાં.

હજુ તો આગલી જ રાતે આપણે નિર્ણય કર્યો હતો કે આપણાં નિવૃત્ત જીવનમાં આપણે દેશવિદેશ ભ્રમશું. યાદ છે મારે ગ્રાન્ડ કેન્યન હજુ જોવાનો બાકી છે ? માનસરોવર અને કેલાસની યાત્રા પણ કરવી છે. અરે, વર્લ્ડ ફૂલ કરીશું એવી વાત પણ આપણે કરી હતી. આ બધી સુખદ યોજનાઓ ઘડતાં આપણે હસતાંહસતાં સૂઈ ગયાં હતાં. બસ, ત્યારે મેં છલ્લીવાર, તમને નયન ભરીને જોયા હતા અને પછી નયો અંધકાર !

•••

કમભાગ્ય મારું !

ચાર ડબ્બાની ટ્રેનમાં આપણા ફર્સ્ટ ક્લાસનો ડબ્બો એક જ હતો જે ટ્રેનની આખરે હતો. અકસ્માત થયો ત્યારે પહેલા બે ડબ્બા સલામત રહ્યા, પછી બાકીની ટ્રેન પાટા ચૂકી અને પોટર્સ બાર સ્ટેશન આવ્યું નહીં ત્યાંસુધીમાં ઘસડાતી ઘસડાતી ટ્રેનમાંનો આપણો ડબ્બો પ્લેટફોર્મ પર ઊછળીને પડ્યો અને તેના છાપરા નીચે ફસાઈ જઈને સ્થિર થઈ ગયો.

પાછળથી મને જાણવા મળ્યું હતું કે તમે ક્ષણ માત્રમાં જ મૃત્યુ પામ્યા હતા. યાદ છે આપણા ડબ્બામાં પેલો લશ્કરી યુવાન બેઠો હતો ? તેણે મને કહ્યું હતું કે તમને જરા ય પીડા નહોતી થઈ. મને સાંત્વન આપવા પણ કદાચ કહ્યું હોય ! તેણે જ મારા તૂટેલા શરીરને સીટની નીચેથી ખેંચી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. મેં તેને ફરગરીને કહ્યું હતું, 'મને મરવા દે' પણ એણે માન્યું નહીં. મારા જીવે પણ ન માન્યું. તેને હજુ જીવવું હતું - આ તૂટેલી, ભાંગેલી, લોહીથી ખરડાયેલી કાયામાં ! તે યુવાને મારી જોડે વાતો કરીકરીને એમ્બ્યુલન્સ આવે ત્યાં સુધી મને સજાગ રાખી હતી.

•••

હોસ્પિટલમાં તમને ખોળવા હું બાવરી બની દોડવા માગતી હતી, પણ મારા પગ ભાંગેલા

હતા. મને સમજતું નહોતું કે તમે મારી સાથે કેમ નહોતા. ત્યારે જ એક માયાળુ નર્સે આવી મને પરાણે પકડી રાખીને પથારીમાં સૂવાડી દીધી હતી. તેણે મને તમારા મૃત્યુના સમાચાર આપ્યા ત્યારે મને યાદ આવ્યું કે પેલા લશ્કરી યુવાને ટ્રેનના ડબ્બામાં જ મને તે વાત કરી હતી. પણ તે વખતે હું સ્વપનવત્ પરિસ્થિતિમાં હતી, મારી પીડા અસહ્ય હતી, મને એ વાતની અસર પણ નહોતી થઈ. કેવી વિચિત્ર છે આ શરીરની માયા ?

નર્સના બોલ સાંભળી હું રડવા લાગી, બલ્કે મેં પોક મૂકી પણ મારું અંગેઅંગ પીડાતું હતું. પાટા અને પ્લાસ્ટરથી આખું શરીર બાંધેલું હતું. હું મન મૂકીને રડી પણ નહોતી શકતી. મારું સર્વસ્વ લુંટાઈ ગયું હોય અને સાવ બિચારી થઈ ગઈ હોઉં તેવી અનુભૂતિથી હું તડપવા લાગી હતી. હવે જ મને ખ્યાલ આવ્યો કે મને થયેલી ઈજા કેટલી વિસ્તૃત હતી. તે વખતે પીયૂષ અને સ્નેહા આવી પહોંચ્યાં હતાં અને તેમને વળગી, તે બન્નેના હાથમાંથી હું તમારા આલિંગનની હૂંફ માટે તલસતી લિબકાં ખાતી હું નિશ્ચેતન પડી રહી હતી.

•••

કેટલાયે દિવસો પથારીવશ મેં ગાળ્યા હતા નોર્થવિક પાર્ક હોસ્પિટલમાં ! તમને યાદ કરીકરીને હૃદય એવું તો કલ્પાંત કરતું હતું કે અર્ધ ભેભાન અવસ્થામાં જ હું પડી રહેતી. આસપાસની વાતચીત સ્વપનમાં સાંભળતી હોઉં તેવું લાગતું હતું. રેડિયો પરથી રેલટ્રેકના વડા કે કોઈ અધિકારીના આ શબ્દો સાંભળ્યા હોય તેવું યાદ આવે છે. 'અકસ્માતનો ભોગ બનેલા મુસાફરો અને મૃત્યુ પામેલી સાત વ્યક્તિઓના કુટુંબીજનોને અમે હૃદયપૂર્વકની દિલસોજી પાઠવીએ છીએ.'

અને ત્યારે પહેલી જ વાર મેં Points 2182A વિષે સાંભળ્યું હતું. એ જ અવાજ કહેતો હતો. Points 2182Aની માવજતની જવાબદારી અમારી નહોતી.' હોસ્પિટલમાં એ વિષે કોઈ કશું બોલતું નહોતું અને પીડાના બોજ હેઠળ હું એવી તો ભાંગી પડી હતી કે મારામાં એ જાણવા માટે પૂછગાછ કરવાની શક્તિ પણ નહોતી.

પણ પ્રિયે, હવે હું જાણું છું કે રેલવે લાઈનના Points 2182Aને સજ્જડ જોડતા બોલ્ટ્સ ટ્રેકની ગફલતનો પુરાવો પાડતા હજુ પાટાની બાજુમાં જ પડ્યા હતા. આ ઢીલા પોઈન્ટ્સને કારણે જ આપણી ટ્રેનને આ અકસ્માત નડ્યો હતો. હવે મને સમજ્યું કે આ બનાવ માટે રેલટ્રેક જવાબદાર હતી. આજુ આજુ યાદ આવે છે કે હોસ્પિટલમાં કોઈએ મને પ્લેટફોર્મ પર પડેલા આપણા ડબ્બાનો ફોટો પણ બતાડ્યો હતો.

તમને યાદ છે કેટલા મોટા ધડાકા અને અવાજ સાથે આપણો ડબ્બો પ્લેટફોર્મ પર પછડાટ ખાતો પડ્યો હતો ? ત્યાં હાજર રહેલી એક

વ્યક્તિએ મને આગળ જતાં કહ્યું હતું કે તે ભયંકર અવાજ પછીની નીરવ શાન્તિ કેટલીયે વાર સુધી એમને એમ સ્થગિત થઈ ગઈ હતી. હૃદયને ચીરી નાખતી અસહ્ય શાન્તિ ! એને ભંગ કરતો Welcome to Potters Barનું પાટિયું કીચૂડકીચૂડ અવાજ કરતું રહ્યું હતું. એણે કહ્યું હતું કે એ શાન્તિ જીવનભર એની મનશ્રુતિમાં જકડાઈ રહેશે. મને કશું યાદ નથી. જેમણે આ અકસ્માત હાજરાહજૂર જોયો હતો તેમની વાતો પરથી તમે કેવા સંજોગોમાં મૃત્યુ પામ્યા હશો તે હું કલ્પી શકું છું. સમજતું નથી કે પીડા ભોગવ્યા વિના મૃત્યુ પામેલા તમે ભાગ્યશાળી છો કે આટલી બધી પીડા ભોગવ્યા છતાં જીવતી રહેલી હું !

લોકો મને અકસ્માતનો ભોગ બનેલી સ્ત્રી કહે છે. પણ ના, હું તો અકસ્માતમાંથી બચેલી સ્ત્રી છું. તેઓ કહે છે કે, મેં મારા પતિ ગુમાવ્યા છે. શું તમે ઘસાઈ ગયેલા જોડા છો કે જેને હું રેલવેના પાટાની બાજુએ છોડીને જતી રહી હોઉં? ના, મેં મારો પતિ ગુમાવ્યો નથી. એ અકસ્માતમાં માર્યો ગયો છે. મારી લાગણીઓને કાબુમાં રાખવા માટે આપેલી ગોળીઓ લેવા છતાંય આ બધું સાંભળી મારું લોહી ઊકળી જાય છે.

•••

તમારી અંતિમ યાત્રામાં હું વ્હીલચેરમાં પણ હાજર રહી હતી. સૂનકાર હૃદય લાગણીહીન બની ગયું હતું. ટ્રવીને ટ્રવીને આંખો વર્ષા પછીના નિર્ભર આકાશ સમી ભાવવિહોણી ઔપચારિક રીતે બધું નીહાળતી રહી હતી. મેં આગ્રહ રાખ્યો હતો કે ચેપલમાં તમારા પ્રિય ગાયક પંડિત જસરાજનું હવેલી સંગીત વાગતું હોય. એ સંગીતની અસર મારા અંતરમાં ઊંડી ઊતરી થોડુંથોડું સાંત્વન આપતી રહી હતી, અને પથારીમાં આંખો બંધ કરી પડ્યા પડ્યા તમે તેમાં ડૂબી જતા તે દૃશ્ય હું માણતી, તમારું અપરોક્ષ સાક્ષિય અનુભવી રહી હતી, ત્યાં તો તમારા પ્રોફેશનલ ગુપ્તના અર્થશાસ્ત્રીઓ વચ્ચે સિલ જેવી કેશવાળીવાળા લોર્ડ મેઘનાદે મને સાંત્વન આપતાં ગુજરાતીમાં કંઈક સુંદર કહ્યું. તમને કલ્પનામાં જોવાના લર્ષથી મારા હોઠ પર ફસ્કતા સ્મિત વળે મેં તેમનો આભાર માન્યો હતો.

પછી તો આપણા લગ્નના પ્યારસભોર દિવસોની સુખદ સ્મૃતિઓથી અંગેઅંગમાં ઝણઝણાટ માણતી હું યંત્રવત્ રોબોટની જેમ આખી ક્રિયા જોતી રહી હતી. સ્મરણમાં રહી ગયા છે પીયૂષના આ શબ્દો, 'મારા પિતા એક અત્યંત વ્હાલસોયા પતિ પણ હતા!' જ્યારે સ્નેહાએ આજુ કંઈક કહ્યું હતું, 'મારા માતાપિતાને હું એક આદર્શ દંપતી કહું તેમાં કોઈ અનિશ્ચયોક્તિ નથી....'

તમને સ્મારણાંજલિ આપતાં આપણા નાનકાએ જે બે કાવ્યો વાંચ્યાં હતાં તે સાંભળીને કેટલાંયે સ્નેહીજનોની આંખ ભીની થઈ હતી.

•••

(અનુસંધાન પાનાં 23 પરે)